

واکاوی جایگاه مکانی دروازه باغشاه در ساختار تاریخی و معاصر شیراز

پریسا بهادری*

سهیل لطفی**

مهسا شعله***

علیرضا صادقی****

علمی پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۲/۱۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۵/۶

چکیده

دروازه باغشاه، به عنوان یکی از عناصر نشانه‌ای برجسته در ساختار تاریخی شهر شیراز، اگرچه در منابع مکتوب و تصویری متعددی مورد اشاره قرار گرفته، به واسطه تخریب کالبدی، نبود شواهد میدانی و ابهامات موجود در اسناد تاریخی، مکان دقیق آن تاکنون در حاله‌ای از ابهام باقی مانده است. پژوهش حاضر با هدف شناسایی و بازخوانی موقعیت مکانی این دروازه در بستر تاریخی و ساختار معاصر شهر شیراز انجام شده و تلاشی است برای بازیابی یک عنصر گمشده در حافظه فضایی شهر. این پژوهش با رویکردی کیفی و با بهره‌گیری از روش‌های میان‌رشته‌ای، از جمله تحلیل اسنادی، نشانه‌کاوی تاریخی، خوانش بینامتنی و تطبیق جغرافیایی، به دنبال صورت‌بندی چارچوبی «تفسیری - تاریخی» برای مکان‌یابی دقیق دروازه است. داده‌های تحقیق از مجموعه‌ای متنوع از منابع همچون سفرنامه‌ها، نقشه‌های تاریخی، تصاویر آرشیوی و متون توصیفی گردآوری شد و در فرایندی تطبیقی، از طریق برهم‌نهاد لایه‌های زمانی و سنجش الگوهای مکانی بررسی گردید. این رویکرد زمینه شناسایی الگوهای تکرارشونده، آشکارسازی نقاط ابهام و بازشناسی گسست‌های معنایی در روایت‌های تاریخی را فراهم کرد؛ فرایندی که سرانجام به بازنمایی مستند، منسجم و مبتنی بر شواهد از موقعیت مکانی دروازه انجامید. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که خیابان دهنادی در بیرون از حصار شهر تاریخی قرار داشته و محل تقریبی دروازه باغشاه در حفاصل میان خیابان دهنادی و فلکه شهرداری واقع بوده است. همچنین، تحلیل دقیق نقشه سال ۱۳۴۲ ق (۱۳۰۲ ش)، پس از زمین‌منا شدن (ژئورفرنس‌سازی)، نشان داد که موقعیت ترسیم‌شده برای دروازه در این نقشه با داده‌های تصویری همخوانی ندارد؛ نکته‌ای که بر اعتبار بیشتر تصاویر آرشیوی نسبت به نقشه‌های ترسیمی آن دوره، به ویژه نقشه‌های کروکی و کم‌دقت تأکید می‌کند. بر پایه این تحلیل‌ها، نسخه‌ای بازترسیم‌شده از بخشی از نقشه سال ۱۳۴۲ ق (۱۳۰۲ ش) تهیه شد که ناحیه پیرامونی دروازه باغشاه را با دقت و استناد بیشتر باز می‌نماید. این پژوهش، با بازشناسی جایگاه یکی از عناصر حذف‌شده از سیمای تاریخی شهر، ضمن تقویت حافظه تاریخی شیراز، بستری مستند برای مطالعات آتی در زمینه بازآفرینی در محدوده‌های شهر تاریخی و ارتقای درک از سازمان فضایی شهر فراهم می‌سازد و می‌تواند مبنایی برای سیاست‌گذاری‌های آگاهانه در مواجهه با میراث از دست‌رفته شهری باشد.

کلیدواژه‌ها:

دروازه باغشاه، شیراز تاریخی، بازخوانی مکانی، حافظه تاریخی، تحلیل اسنادی و تطبیقی.

* دانشجوی کارشناسی ارشد، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه شیراز

** دانشیار، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه شیراز، نویسنده مسئول، slotfi@shirazu.ac.ir

*** دانشیار، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه شیراز

**** دانشیار، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه شیراز

مطالعات معماری ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی

شماره ۲۷ - بهار و تابستان ۱۴۰۴

صفحات ۲۶۵-۲۹۲ ۲۶۵

پرسش‌های پژوهش

۱. خواناسازی محدوده و موقعیت تاریخی دروازه باغشاه شیراز با تکیه بر منابع و مستندات تاریخی چگونه امکان‌پذیر است؟
۲. موقعیت جغرافیایی دقیق دروازه باغشاه در چارچوب ساختار کالبدی تاریخی و محدوده شهر معاصر شیراز کجاست؟

مقدمه

شناسایی عناصر کالبدی تاریخی در ساختار شهرهای کهن ایران، به‌ویژه در مواجهه با تحولات گسترده کالبدی و عملکردی در دوران معاصر، همواره یکی از چالش‌های مهم در عرصه پژوهش‌های معماری و شهرسازی تاریخی بوده است. در این میان، مکان‌یابی دروازه‌های تاریخی به‌عنوان نقاط اتصال درون و برون شهر، واجد اهمیت ویژه‌ای در تحلیل سازمان فضایی و کالبدی شهرهای گذشته‌اند. این عناصر علاوه بر کارکردهای نظامی و کنترلی، در شکل‌دهی به ساختار فضایی، نظام ارتباطی، و تعریف محدوده‌های شهری نقش داشته‌اند. شیراز به‌عنوان یکی از کهن‌ترین و تأثیرگذارترین شهرهای ایران، در دوره‌های مختلف تاریخی دستخوش تغییرات فضایی متعددی بوده و دروازه‌های تاریخی آن، بخش مهمی از این تحولات را رقم زده‌اند. با این حال، به‌رغم اهمیت این عناصر، در متون تاریخی و مطالعات معاصر، اطلاعات دقیقی از موقعیت مکانی برخی از این دروازه‌ها در دست نیست. یکی از دروازه‌هایی که با وجود ذکر مکرر آن در منابع تاریخی، تاکنون مطالعه‌ای مستقل درباره موقعیت مکانی دقیق آن صورت نگرفته و فقط به‌شکل پراکنده و گاه متناقض به محل آن اشاراتی شده، دروازه باغشاه شیراز است. بازشناسی موقعیت مکانی دقیق این دروازه می‌تواند به درک عمیق‌تری از ساختار فضایی تاریخی شیراز و پیوند آن با بافت معاصر کمک کند.

بررسی پیشینه پژوهش‌ها نشان می‌دهد که با وجود مطالعات گسترده درباره ساختار تاریخی شهر شیراز و تحلیل و مکان‌یابی برخی عناصر شهری آن ازجمله باغ‌ها، بناهای حکومتی و ورودی‌ها، دروازه باغشاه کمتر به‌صورت مستقل مورد بررسی قرار گرفته و عمدتاً به‌طور مستقیم به مکان‌یابی دروازه باغشاه پرداخته نشده است. اغلب پژوهش‌ها، ازجمله مطالعات زندیه و عرب‌سلغار (۱۳۹۱)، قلی‌نژاد پیربازاری و کرتمنجیان (۱۳۹۹)، قربانی و حکمت‌نیا (۱۴۰۱) و احمدی و هوایی (۱۳۹۸) ضمن تمرکز بر ساختار فضایی یا محورهای خاص در شهر، صرفاً به ذکر حدود تقریبی موقعیت این دروازه در حوالی چهارراه زند اکتفا کرده‌اند و مکان‌یابی دقیق و تحلیلی آن همچنان مغفول مانده است. همچنین اگرچه در برخی از مطالعات نظیر آثار عرب‌سلغار (۱۳۹۴) و اسدیپور (۱۳۸۶)، به محور متصل‌کننده این دروازه تا باغشاه صفوی اشاره شده، اما جایگاه مکانی دقیق آن همچنان نیازمند تحلیل‌های تکمیلی و تطبیقی است. این خلأ به‌ویژه در مطالعاتی که به بازخوانی محور چهارباغ، باغشاه صفوی و ساختار محلات دوران صفویه تا قاجار پرداخته‌اند، مشهود است. مطالعات مرتبط دیگری چون پژوهش خلیلیان، زندیه، و آل‌هاشمی (۱۴۰۰) درباره دروازه قرآن، و فیضی و اسدیپور (۱۳۹۲) درباره تحلیل منظر کلان‌شهر شیراز نیز نشان می‌دهند که تمرکز پژوهش‌ها اغلب بر دروازه‌هایی بوده که آثار فیزیکی یا مستندات بیشتری از آن‌ها در دست است. حال آنکه دروازه باغشاه، به‌رغم اهمیت آن در اتصال ساختار شهری به عناصر حکومتی نظیر باغشاه، و پیوند آن با محور شمال غربی شهر، کمتر مورد توجه قرار گرفته است و تمامی تحقیقات پیشین به منابع و اسناد تاریخی که تنها به‌طور محدودی به موقعیت مکانی دروازه باغشاه اشاره کرده، بسنده کرده‌اند.

در شرایطی که هیچ اثر فیزیکی از کالبد این دروازه و ساختار پیرامونی آن در بافت کنونی باقی نمانده و مستندات موجود نیز عمدتاً پراکنده، مبهم و گاه متعارض‌اند، ضرورت بازشناسی موقعیت مکانی آن به‌عنوان یکی از گرهِای حافظه‌مند شهر تاریخی شیراز، بیش از پیش احساس می‌شود. مکان‌یابی دقیق دروازه باغشاه نه‌تنها می‌تواند گامی در راستای تکمیل شناخت ساختار فضایی شهر تاریخی باشد، بلکه در بازآفرینی، طراحی شهری، و احیای عناصر حافظه‌مند در فضای معاصر نیز مؤثر خواهد بود. این موضوع به‌ویژه برای مطالعات بعدی که به دنبال بازسازی سیمای تاریخی شهر

مطالعات شهر ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۲۷ - بهار و تابستان ۱۴۰۴

و طراحی بر مبنای لایه‌های پنهان حافظه‌اند،^۱ اهمیت ویژه‌ای دارد. با توجه به خلأ موجود در پژوهش‌های پیشین و در راستای پاسخ به پرسش پژوهش، هدف اصلی تحقیق حاضر، شناسایی موقعیت دقیق دروازه باغشاه در ساختار تاریخی و معاصر شهر شیراز با اتکا بر اسناد تاریخی است. این هدف با توجه به فقدان مستندات متقن درخصوص محل این دروازه و لزوم تدوین پایه‌ای مستند برای مطالعات آتی در حوزه بازآفرینی در محدوده شهر تاریخی، از اهمیت مضاعفی برخوردار است.

۱. پیشینه پژوهش

خوانش پیشینه پژوهشی مرتبط نشان می‌دهد که مسئله مکان‌یابی دروازه باغشاه در پیوندی تنگاتنگ با بازخوانی ساختار فضایی مجموعه زندیه و نسبت آن با باغ‌های صفوی طرح شده است. آثار استاد محمود توسلی از جمله ساخت شهر و معماری در اقلیم گرم و خشک ایران (۱۳۹۱) و نیز دو اثر دیگر وی در حوزه طراحی فضای شهری (توسلی و بنیادی ۱۳۷۱؛ توسلی و بنیادی ۱۳۸۶)، بیشتر بر بازنمایی کالبدی و درک ساختاری مجموعه‌های تاریخی متمرکزند و از خلال این بازنمایی، ضرورت بازاندیشی در جایگاه عناصر ورودی نظیر دروازه باغشاه را پیش می‌کشند. در ادامه، علی اسدپور در کتاب میدان و شهر؛ سرگذشت میدان‌های توپخانه از تهران تا شیراز (۱۳۹۷) با تمرکز بر پیوستگی فضایی میدان و باغ‌های پیرامون آن، اهمیت موقعیت دروازه را در نسبت با باغشاه برجسته ساخته است. در پژوهشی دیگر با عنوان «بازکشف شکل و کارکرد اصلی میدان توپخانه شیراز براساس اسناد تاریخی و شواهد موجود» (Asadpour 2004)، از رهگذر تحلیل اسناد و مدارک تاریخی، به بازخوانی کارکردها و کالبد میدان پرداخته و بار دیگر نقش تعیین‌کننده دروازه در بازسازی تصویر جامع مجموعه زندیه را مورد توجه قرار داده است. بدین‌سان، در این مجموعه مطالعات، دروازه باغشاه نه به مثابه عنصری منفرد، بلکه در بستر دو حوزه تفسیری عمده، نخست درک ساختار فضایی زندیه و سپس نسبت آن با باغ‌های صفوی، مطرح و قابل بازشناسی است.

در ادبیات پژوهشی مرتبط با تاریخ‌نگاری کالبدی و بازخوانی ساختارهای فضایی شهر شیراز، تأکید ویژه‌ای بر نقش محورها، باغ‌ها، و دروازه‌های تاریخی به عنوان عناصر سازمان‌دهنده چشم‌انداز شهری شده است. مطالعات مقدماتی در این زمینه نشان می‌دهند که دو محور شاخص در ساختار تاریخی شهر، شامل محور دروازه اصفهان تا تنگ الله اکبر و محور منتهی به باغشاه صفوی، از حیث الگوپذیری از سازمان فضایی چهارباغ اصفهان، قابل تأمل بوده و در چارچوب توسعه شهر در دوره صفوی، واجد نقش ساخت‌افزا و هویت‌ساز بوده‌اند (اسدپور ۱۳۸۶). این محورها، با آرایش درخت‌کاری منظم، استقرار باغ‌های پیرامونی، و پیوند با شبکه آبرسانی سنتی، تجلیگاه سنت شهرسازی ایرانی مبتنی بر الگوی باغ هستند.

در تداوم این رویکرد، زندیه و عرب‌سلغار (۱۳۹۱) با بازآفرینی تصویر باغ تخت، تلاشی نظام‌مند در راستای بازسازی ساختار فضایی یکی از باغ‌های سلطنتی شیراز ارائه کرده‌اند که در آن، بهره‌گیری از تصاویر تاریخی، عکس‌های هوایی و سفرنامه‌ها به شناسایی الگوهای مکانی و مفهومی منجر شده است. همچنین، فیضی و اسدپور (۱۳۹۲) با بهره‌گیری از تحلیل بصری ترسیم‌های سیاحان غربی، اقدام به استخراج مؤلفه‌های منظر کلان تاریخی شهر کرده‌اند؛ منظری که برآمده از نسبت‌های بصری میان ساختارهای طبیعی و مصنوع بوده و در بازخوانی سیمای تاریخی شهر نقش تعیین‌کننده‌ای دارد.

نقش زیرساخت‌های آبی در سازمان‌دهی فضایی شیراز نیز در پژوهش نجارنجفی و لطیفیان اصفهانی (۱۳۹۲) از خلال تحلیل وقف‌نامه‌ها و شواهد فیزیکی نهر خیرات، بازنمایی شده است؛ رویکردی که به درک تطبیقی پیوند شبکه آبرسانی با استخوان‌بندی شهر منتهی می‌گردد. در بُعد تطبیقی، عشرتی، عشرتی، و نمازی (۱۳۹۲) با تمرکز بر خیابان چهارباغ به مثابه یک الگوی ساختاری پایدار، پیوندهای کالبدی و مفهومی میان شیراز و اصفهان را در دوره صفوی بررسی کرده‌اند.

گلستانی و شریف‌زاده (۱۳۹۰) نیز در کاوشی در ویژگی‌های خیابان‌های صفوی، الگوهای کالبدی، مقیاس‌پذیری،

و منطق بصری حاکم بر شبکه معابر را شناسایی کرده‌اند. در سطح کلان‌تر، بالیلان اصل، نوری، و ستاری‌زاده (۲۰۱۴) ضمن بررسی ساختار فضایی شهرهای ایرانی تا اواسط قاجار، یک مدل مفهومی از شهر پیشامدرن ایرانی ارائه کرده‌اند که در آن، دروازه‌ها، باغ‌ها، و خیابان‌های اصلی نقش محورهای همبند را ایفا می‌کنند.

پژوهش رفعت، میرهادی، و کتابچی (۱۳۹۴) با تمرکز بر محور چهارباغ شمالی، به تبیین تحولات تدریجی این مسیر در تطور تاریخی شهر پرداخته و موقعیت عملکردی و نمادین آن را در هر دوره مورد تحلیل قرار داده‌اند. همچنین، عرب‌سلگار (۱۳۹۴) خیابان‌های باغ‌محور^۲ شمالی و غربی منتهی به دروازه اصطخر و دروازه باغشاه را به‌عنوان نهادهای توسعه‌گر شهری در سامان‌دهی ورودی‌های شهر صفوی تحلیل کرده است.

در این راستا، افراسیابی (۱۳۹۵) و پورزال (۱۳۹۶) با رویکردی مبتنی بر تحلیل میدانی و اسناد تصویری، ساختار فضایی محور چهارباغ شمال شرق را بازشناسی کرده‌اند؛ محوری که با تمرکز بر ارتقای تعاملات اجتماعی - فرهنگی در بستر تاریخی خود، واجد ظرفیت‌های احیای شهری تلقی شده است. ازسوی دیگر، احمدی و هوایی (۱۳۹۸) با بازخوانی اسناد تاریخی، به شناسایی و بازتعریف عملکردی شش دروازه اصلی زندیه پرداخته‌اند؛ دروازه‌هایی که پیوستار عملکردی - نمادین آن‌ها در ساختار تاریخی شهر قابل پیگیری است. پژوهش قربانی و حکمت‌نیا (۱۴۰۱) نیز با بازسازی جانمایی فضایی بناهای حکومتی دوره زندیه، به تحلیل پیوند میان قدرت سیاسی و نظم فضایی در دوره‌های متأخر پرداخته‌اند. درنهایت، مطالعات خلیلیان، زندیه، و آل‌هاشمی (۱۴۰۰) با تمرکز بر ورودی شمال شرقی شیراز، به‌ویژه دروازه قرآن، و نیز پژوهش قلی‌نژاد پیربازاری و کرتمنجان (۱۳۹۹) با تحلیل ساختار محلات و عناصر فضایی شهر، نمایی چندلایه از تطور منظر شهری و فرم کالبدی شیراز از پیش از اسلام تا قاجاریه را ترسیم کرده‌اند. این مجموعه مطالعات، بنیانی مستدل برای واکاوی جایگاه دروازه باغشاه به‌عنوان عنصری کلیدی در پیوستار ساختاری، عملکردی و هویتی شهر شیراز فراهم می‌آورد.

۲. روش پژوهش

این پژوهش در پاسخ به مسئله‌ای شکل گرفته که در بطن خود با نوعی غیاب آشکار مواجه است: غیاب شواهد عینی، فروپاشی کالبدی مکان، و کمرنگ شدن تدریجی حافظه تاریخی در بستر شهر. در چنین وضعیتی، روش تحقیق ناگزیر از اتکا به رویکردی تحلیلی - تفسیری با ماهیتی تاریخی، تطبیقی و چندمنبعی بوده است؛ رویکردی که هدف آن، بازسازی موقعیت مکانی دروازه باغشاه از طریق تلفیق منابع گوناگون، بازخوانی انتقادی اسناد و تطبیق نشانه‌های پراکنده مکانی در بستر زمانی است. در این چارچوب، تحقیق حاضر در حوزه روش‌شناسی کیفی قرار می‌گیرد و از ترکیبی از روش‌های تحلیل اسنادی، نشانه‌شناسی تاریخی، خوانش بینامتنی، و تطبیق مکانی بهره می‌گیرد. روش این پژوهش بر مبنای «روش تاریخی - تفسیری» سامان یافته است؛ رویکردی که در دسته‌بندی‌های معتبر روش‌شناسی معماری و مطالعات تاریخی (گروت و وانگ ۲۰۱۳) به‌عنوان یکی از راهبردهای اصلی شناخته می‌شود. این روش، با تمرکز بر بازخوانی انتقادی و تفسیر اسناد، متون، نقشه‌ها و تصاویر تاریخی، امکان بازشناسی الگوها، گسست‌ها و معانی نهفته در روایت‌های گذشته را فراهم می‌سازد. فنون به‌کاررفته در این تحقیق - شامل تحلیل اسنادی، نشانه‌کاوی تاریخی، خوانش بینامتنی و تطبیق مکانی - به‌منزله ابزارهای اجرایی در چارچوب همین روش تاریخی - تفسیری مورد استفاده قرار گرفته‌اند.

در گام نخست، فرایند گردآوری داده‌ها بر پایه شناسایی و استخراج منابع مختلف از جمله سفرنامه‌ها، نقشه‌های تاریخی، تصاویر آرشیوی، و متون توصیفی انجام شد. این منابع نه تنها از نظر محتوایی، بلکه با توجه به جایگاه زمانی و جغرافیایی‌شان دسته‌بندی شدند. در مرحله دوم، تحلیل محتوایی و تطبیقی داده‌ها براساس محورهای هم‌پوشان زمانی و مضامین مکانی انجام گرفت تا الگوهای تکرارشونده، نقاط ابهام، و گسست‌های معنایی در سیر تاریخی مکان شناسایی شوند. درنهایت، داده‌های استخراج‌شده با ساختار شهری معاصر تطبیق داده شدند؛ به‌گونه‌ای که بتوان از خلال خوانش مجدد نشانه‌ها، حضور پنهان و فراموش‌شده مکان را در بافت کنونی شهر بازشناسی کرد.

در سطح نظری، روش پژوهش بر درک مکان به مثابه پدیده‌ای زنده و چندلایه استوار است؛ مکانی که معنا و هویت آن در طول زمان، در پیوند با حافظه جمعی و بسترهای اجتماعی - فرهنگی تحول یافته است. بر این اساس، فضا نه صرفاً بستری فیزیکی، بلکه حامل معانی رسوب کرده‌ای تلقی می‌شود که از خلال نشانه‌های پراکنده در متون و تصاویر تاریخی، و در هم‌نشینی با ساختار کنونی شهر، قابل بازیابی است. بی‌تردید، در چنین فرایندی، با محدودیت‌هایی نظیر پراکندگی منابع، تناقض‌های اطلاعاتی، و دشواری تطبیق داده‌ها در بستر زمانی و مکانی مواجه بوده‌ایم. با این حال، راهبرد پژوهش بر تنوع‌بخشی به منابع، دقت تحلیلی، و بهره‌گیری از روش تطبیق متقاطع میان داده‌ها استوار بوده تا بتوان با اتکای حداکثری بر شواهد معتبر، تصویری استدلالی، مستند و منسجم از موقعیت مورد نظر به دست داد.

۳. مبانی نظری و ساختار پژوهش

ساختار مقاله در سه بخش تدوین شده است: بخش نخست به مبانی نظری اختصاص دارد که در آن مفاهیم مربوط به دروازه شهر تبیین شده است؛ بخش دوم ابتدا به معرفی دروازه‌های تاریخی شیراز در دوران مختلف و سپس به مطالعات تطبیقی و بررسی اسناد تاریخی مربوط به دروازه باغشاه پرداخته و در بخش سوم، یافته‌های پژوهش ارائه گردیده که براساس آن، موقعیت مکانی دروازه باغشاه در ساختار تاریخی و معاصر شهر تعیین شده است. پژوهش حاضر از این منظر که برای نخستین بار به مکان‌یابی دروازه باغشاه به صورت مستقل و مبتنی بر تحلیل تطبیقی منابع مختلف می‌پردازد، در ادبیات معماری و شهرسازی تاریخی شیراز نوآورانه تلقی می‌شود.

۳.۱. دروازه شهر

دروازه‌های شهر یکی از عناصر اصلی کالبدی و نمادین ساختار شهری در گذشته بوده‌اند که نقش مهمی در تعریف ورودی‌ها و هویت شهرها ایفا می‌کردند (داودپور و مغاره ۱۳۸۸). این عناصر، در حصار یا باروی شهر قرار داشتند و امکان ورود و خروج به شهر را فراهم می‌کردند. به طور کلی، دروازه‌ها دارای کارکردهای ارتباطی، دفاعی و امنیتی، اجتماعی، اقتصادی، یادمانی و بصری و دارای چهار ویژگی تعریف فضا، تشخیص فضا، جهت‌بخشی و هدایت بودند (شعله ۱۳۸۵). این عناصر، به عنوان نقاط عطف و نمادهای شهری، به ایجاد خاطره ذهنی و هویت شهر کمک می‌کردند. همچنین، دروازه‌ها شامل دو گروه دروازه‌های درونی و بیرونی بودند که دروازه‌های بیرونی شهر، معمولاً در امتداد مسیرهای منتهی به شهر ساخته می‌شدند و نقش ارتباطی بین فضای داخل و خارج شهر را ایفا می‌کردند (بحرینی و علی‌طالب بابل ۱۳۸۲). این دروازه‌ها علاوه بر کارکرد دفاعی، در زندگی اجتماعی و اقتصادی شهر نیز مؤثر بودند و فضای پیرامونشان محل انجام فعالیت‌های متنوعی مانند تجارت، مراسم و فعالیت‌های اجتماعی بود (ابابکری و فرجی ۱۳۹۵). بنابراین، شناخت ماهیت و جایگاه دروازه‌ها به عنوان عناصر مهم در ساختار شهری، پیش‌زمینه‌ای ضروری برای بررسی موقعیت دروازه باغشاه در شیراز تاریخی است.

۳.۲. دروازه‌های تاریخی شیراز

بررسی موقعیت دروازه باغشاه در بستر تاریخی شهر شیراز، مستلزم شناخت تحول ساختار دفاعی و دروازه‌های شهر در ادوار مختلف است. با این حال، فقط برای برخی دوره‌های تاریخی نظیر آل‌بویه، اتابکان، صفویه، زندیه و قاجار، منابع تاریخی قابل اتکا در رابطه با نام‌ها و مکان دروازه‌ها در دسترس است. بر همین اساس، تمرکز این بخش بر این دوره‌هاست تا سیر تغییرات مکانی و اسمی دروازه باغشاه در بستر زمان پیگیری شود.

براساس منابع تاریخی، شهر شیراز از زمان بنیان‌گذاری تا دوران آل‌بویه (قرن چهارم هجری قمری) فاقد حصار، بارو و دروازه بوده است. مطابق با نوشته‌های ابوشمس‌الدین مقدسی در کتاب *احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم*، در دوره آل‌بویه، شیراز دارای هشت دروازه از جمله دروازه اصطخر، دروازه شوشتر، دروازه بند آستانه، دروازه غسان، دروازه سلم، دروازه کُوار، دروازه مُنذر و دروازه مَه‌نذر بوده است (مقدسی ۱۳۶۱، ۶۴۱).

در دوره اتابکان فارس (قرن هشتم هجری قمری)، با گسترش شهر، تعداد دروازه‌ها به ۹ باب افزایش یافت. در کتاب *نزهة القلوب* به دروازه‌هایی نظیر دروازه اصطخر، دروازه دراک، دروازه بیضا، دروازه کازرون، دروازه سلم، دروازه فسا،

دروازه نو، دروازه دولت و دروازه سعادت اشاره شده است (مستوفی قزوینی ۱۳۸۱، ۱۷۱).

در دوره صفویه، نام دروازه‌ها عمدتاً مشابه دوره‌های پیشین باقی ماند؛ هرچند احتمال تغییرات جزئی در نام یا مکان برخی دروازه‌ها وجود داشته است. از جمله این تغییرات می‌توان به تغییر نام دروازه موردستان یا دراک موسی به دروازه باغشاه اشاره کرد. این تغییر نام به دلیل احداث باغ سلطنتی مشهور به «باغشاه» در انتهای محور منتهی به این دروازه صورت گرفته است (افسر ۱۳۵۳، ۱۶۵).

در دوران زندیه مطابق با توصیف ویلیام فرانکلین،^۳ شیراز دارای شش دروازه بوده است. او نخستین دروازه را «دروازه باغشاه» معرفی می‌کند و سپس دروازه‌های اصفهان، سعدی، قصابخانه، شاه‌داعی و کارزون را نام می‌برد. برخی از دروازه‌های قدیمی همچون دروازه بیضا، دروازه سعادت‌آباد، دروازه جباچی، دروازه فسا، دروازه گوسفند و دروازه خاتون در این دوره برچیده شدند (فرانکلین ۱۷۹۰، ۱۸؛ نوایی ۱۳۴۸، ۲۸۴). در دوران قاجار، شش دروازه باقی‌مانده از دوران زندیه همچنان بخش مهمی از ساختار شهری شیراز را تشکیل می‌دادند و تا اوایل دوره پهلوی نیز پابرجا بودند (سامی ۱۳۶۳، ۶۱۱). در نهایت با توسعه شهری و تغییرات کالبدی، تمامی این دروازه‌ها تخریب شدند. با این حال، مکان قرارگیری پنج دروازه از شش دروازه اصلی، هنوز هم در حافظه جمعی حضور دارند و همچنان با همان نام‌های قدیمی شناخته می‌شوند. فقط مکان دقیق دروازه باغشاه است که به صورت قطعی مشخص نیست و همین موضوع، مسئله اصلی پژوهش حاضر را شکل داده است.

۳.۳. دروازه باغشاه شیراز و بررسی اسناد تصویری آن

نمونه مورد مطالعه در این پژوهش، دروازه باغشاه، یکی از دروازه‌های تاریخی شهر شیراز است که در دوره‌های مختلف تاریخی با اسامی گوناگونی شناخته شده است. این دروازه در دوران آل‌بویه با نام دروازه غسان، در دوره اتابکان با نام دروازه دراک موسی، و از دوران صفویه به بعد با عنوان دروازه باغشاه شناخته شده است. تصاویر تاریخی به‌عنوان اسنادی بصری، نقش مهمی در بازشناسی گذشته مکان‌ها دارند. تصاویر تاریخی موجود از شیراز، به‌ویژه تصاویری که دربردارنده نشانه‌هایی از دروازه باغشاه هستند، نقش مؤثری در بازسازی ذهنی موقعیت مکانی این عنصر کالبدی دارند. این مستندات بصری نه تنها اطلاعاتی از وضعیت کالبدی دروازه در دوره‌های مختلف ارائه می‌دهند، بلکه با شناسایی عناصر مجاور همچون ارگ کریم‌خان، حصار شهر، و سایر بناهای شاخص، امکان تطبیق فضایی و تحلیل موقعیت دقیق دروازه را فراهم می‌سازند. در این بخش، تصاویر تاریخی دروازه باغشاه شیراز در دوره‌های مختلف تاریخی بررسی می‌شوند (تصویر ۱). این مکان در طول زمان تحولات بسیاری را تجربه کرده و در نهایت به‌طور کامل از بین رفته است. نقاشی جیمز موریه،^۴ از نخستین مستندات تصویری از شیراز در دوران قاجار، گرچه به‌طور مستقیم به دروازه باغشاه اشاره نمی‌کند، با استناد به مکان‌نمایی برخی عناصر چون کاخ شاهزاده (ارگ کریم‌خان) و حصار شهر، همان‌طور که در تصویر ۱-۱ هم مشخص شده است، به نظر می‌رسد دروازه‌ای که در این قسمت دیده می‌شود، همان دروازه باغشاه بوده است. در این نقاشی، دروازه در سمت جنوب غربی ارگ و در امتداد خیابان باغشاه (خیابان کریم‌خان زند کنونی) قرار گرفته است. همچنین، مسیر ورود به شهر از سمت دروازه باغشاه به‌صورت راهی خاکی و کم‌عرض تصویر شده که محصور در میان زمین‌های کشاورزی و باغ‌ها بوده است.

نقاشی اوژن فلاندن در سال ۱۲۵۶ق (۱۲۱۹ش) از منظر شمال غربی شهر، دیدگاهی روشن‌تر از موقعیت مکانی دروازه باغشاه به دست می‌دهد (تصویر ۲-۱)؛ حصار و برج‌های شهر به‌وضوح ترسیم شده و دروازه در انتهای محور باغشاه (خیابان کریم‌خان زند) دیده می‌شود. خیابان باغشاه راهی عریض با طبیعت و زمین‌های کشاورزی پیرامون بوده که علاوه بر ورودی شهر، کارکرد اجتماعی و تفریحی داشته و بخشی از آن زمین بازی چوگان با دو میل سنگی در نزدیکی دروازه و یک میل دیگر نزدیک محل ایستادن فلاندن بوده است. در مقابل دروازه، تیر بلند چوبی با فردی آویخته^۵ و در سمت چپ خیابان، برج ممسنی برای نگهداری و مجازات اشرار دیده می‌شود. این اثر با نمایش عناصر کالبدی (حصار، دروازه، میل‌های چوگان)، فعالیت‌های اجتماعی و تعاملات انسانی، شناخت دقیق‌تری از منظر ورودی شهر ارائه می‌دهد.

قدیمی‌ترین عکس موجود از دروازه باغشاه به دوره ناصرالدین شاه قاجار بازمی‌گردد که متأسفانه تاریخ دقیق آن مشخص نیست، اما مقایسه آن با نقاشی فلاندن از عصر محمدشاه قاجار تفاوت‌هایی را در ساختار پیرامونی دروازه آشکار می‌کند؛ ساختار اصلی دروازه حفظ شده اما تغییراتی چون افزودن آب‌انبار، کاشت درختان، و وجود تل‌های خاکی ناشی از پرشدگی خندق‌ها در مقابل دروازه دیده می‌شود. در پس‌زمینه، درختان باغ نظر و بخشی از کاخ آینه مشخص است. این عکس، ضمن تأکید بر ثبات کالبد اصلی دروازه، بیانگر تغییرات تدریجی فضای اطراف آن تا دوره ناصرالدین شاه است (تصویر ۳-۱).

عکس دیگری از دروازه باغشاه در سال ۱۳۲۲ ق (۱۲۸۳ ش) از خیابان زند توسط شخصی به نام ریچاردز به ثبت رسیده که بنای دروازه با همان نمای قبلی و در فاصله‌ای نزدیک به ارگ کریم‌خان دیده می‌شود (تصویر ۴-۱). این دروازه همچنان ساختاری ساده و بدون تزیینات پیچیده دارد. در این عکس، آب‌انبار و درختان موجود در مقابل دروازه باغشاه همچنان پابرجا هستند و کالبد و نمای دروازه به همان شکلی که در تصاویر پیشین مشاهده شده بود، حفظ شده است؛ با این حال، بخش زیادی از حصار شهر فرو ریخته است. در این عکس، میل‌های سنگی که در نقاشی فلاندن ترسیم شده بود و زمانی در مقابل دروازه باغشاه قرار داشته و برای بازی چوگان در این محدوده مورد استفاده قرار می‌گرفته است، مشاهده نمی‌شوند. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که در بازه زمانی ثبت این عکس، آن بخش از خیابان باغشاه که پیش‌تر به‌عنوان زمین بازی چوگان کاربرد داشته، دیگر چنین عملکردی نداشته است. در بخش غربی و جنوبی ارگ کریمخان هم هنوز ساخت و سازی صورت نگرفته است. درختان قابل مشاهده در پشت حصار که در عکس مشخص شده است، درختان باغ نظر بوده‌اند. ساختمانی که در پشت دروازه دیده می‌شود، ساختمان کاخ آینه در باغ نظر بوده است. این تصویر علاوه بر تأکید بر تداوم برخی از عناصر کالبدی و طبیعی، گویای روند تخریب و تغییر نقش برخی فضاهای شهری این محدوده در آن دوران است.

تصاویر عکاسی شده در سال‌های ۱۳۳۲ و ۱۳۳۵ ق (۱۲۹۳ و ۱۲۹۶ ش)، نمایی یکسان از دروازه باغشاه ارائه می‌دهند و نشان‌دهنده تغییرات چشمگیر کالبدی در مقایسه با اسناد پیشین‌اند (تصویر ۵-۱ و تصویر ۶-۱). یکی از نکات شاخص این تصاویر، تغییر کامل کالبد و نمای دروازه نسبت به دوره‌های قبلی است. این بازطراحی نشان‌دهنده بازیابی دوباره اهمیت این دروازه در اواخر سلطنت مظفرالدین شاه است. مطلبی درخصوص عبور شخصی به نام استرکن آلمانی در سال ۱۳۲۵ ق (۱۲۸۶ ش) از این دروازه وجود دارد که این شخص به این نکته اشاره کرده که رنگ سه شیر و خورشید پیشانی این دروازه طلایی بوده و به‌وسیله گچ کاری ساخته شده است. براساس تاریخ عکس قبل (۱۳۲۲ ق) و استناد به گفته‌های استرکن آلمانی در سال ۱۳۲۵ ق (۱۲۸۶ ش)، می‌توان متوجه این نکته شد که در این بازه زمانی (از سال ۱۳۲۲ تا ۱۳۲۵ ق، مصادف با سال‌های آخر سلطنت مظفرالدین شاه)، کالبد قبلی دروازه باغشاه و حصار شهر به کلی تخریب شده و حصار جدیدی پیرامون شهر کشیده شده و دروازه باغشاه با شکلی نوین و تزییناتی چون نقوش سه شیر و خورشید طلایی ساخته شده است. در این تصاویر، علاوه بر کالبد جدید دروازه، دیگر عناصر شهری نیز قابل مشاهده‌اند؛ از جمله حضور ارگ کریمخان به همراه بادگیرهای آن، که در قسمت شمال غربی ارگ قرار داشته و در حال حاضر نیز وجود دارند، در پس‌زمینه تصویر و در فاصله‌ای نزدیک به دروازه و حصار شهر، تأییدی بر موقعیت مکانی دروازه در امتداد ضلع جنوب غربی ارگ و در نزدیکی مجموعه زندیه است. علاوه بر آن، ساخت‌وسازهای جدید در بخش غربی ارگ کریمخان نیز مشهود است که نشان‌دهنده گسترش کالبدی شهر در این دوره است. به نظر می‌رسد که کارکرد نظامی و حفاظتی این بخش از شهر در این دوره همچنان مهم بوده است.

درنهایت، تصویر سال ۱۳۰۸ ش، بیانگر تغییرات اساسی ناشی از تخریب برج‌ها و حصار پیرامونی در دوره پهلوی اول و نشان‌دهنده روند نوسازی و حذف عناصر سنتی از ساختار شهری است. با توجه به تحلیل‌های صورت‌گرفته این عکس، از چهارراه زند گرفته شده و موقعیت دروازه باغشاه را در فاصله‌ای از چهارراه زند و نزدیک به ارگ کریمخان و مجموعه زندیه نشان می‌دهد (تصویر ۷-۱). منظره ثبت‌شده، خیابان زند را از چهارراه زند تا دروازه باغشاه به تصویر کشیده و اطلاعات ارزشمندی درباره تغییرات کالبدی و عملکردی این محدوده در آن دوره ارائه می‌کند. در کالبد و نمای دروازه

باغشاه تغییراتی دیده می‌شود؛ برج‌های اطراف آن به‌طور کامل حذف شده و دیوار شهر نیز تخریب شده است. دیوار باقی‌مانده در تصویر احتمالاً جداره پستی برج‌های دروازه بوده که پس از تخریب آن‌ها نمایان شده و جداره دیگری که در پشت آن دیده می‌شود، به نظر می‌رسد بخشی از میدان طویله بوده باشد. این آثار، گواهی بر عملیات تخریب گسترده حصار شهر در راستای تحولات و نوسازی‌های شهری دوران پهلوی است.

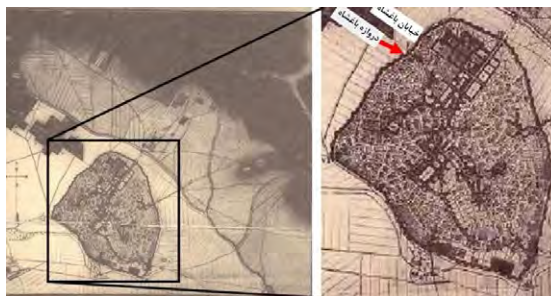
تصویر ۱: اسناد تصویری دروازه باغشاه شیراز: ۱. دورنمای شیراز از سوی شمال غرب، دوران قاجار (موریه ۱۸۱۸)؛ ۲. نقاشی اوژن فلاندن فرانسوی از خیابان باغشاه در سال ۱۲۵۶ق (۱۲۱۹ش) و در زمان محمدشاه قاجار؛ ۳. تصویر دروازه باغشاه شیراز در دوران سلطنت ناصرالدین‌شاه؛ ۴. منظره خیابان زند به سمت دروازه باغشاه، عکاسی شده توسط ریچاردز در سال ۱۳۲۲ق (۱۲۸۳ش)؛ ۵. دروازه باغشاه شیراز در سال ۱۳۳۲ق (۱۲۹۳ش)؛ ۶. تصویر کاروان در حال ورود به شیراز از طریق دروازه باغشاه در سال ۱۳۳۵ق (۱۲۹۶ش)؛ ۷. خیابان زند در سال ۱۳۰۸ش (برگرفته از مجموعه کاغذی رض فا (Rezfa Collection)، بازدید در سال ۱۴۰۲ش)

۴. موقعیت مکانی دروازه باغشاه شیراز براساس مستندات تاریخی

در مورد موقعیت مکانی دروازه باغشاه شیراز، منابع تاریخی و پژوهشی نظرات متفاوتی ارائه داده‌اند. فیگوئرا،^۷ سفیر اسپانیا در دربار شاه‌عباس اول در دوران صفویه، که در سال ۱۰۲۶ ق (۹۹۶ ش) به شیراز سفر کرده بود، در گزارش خود به این دروازه با عنوان «دروازه آهن» اشاره کرده و آن را در غرب و شمال غربی شیراز واقع دانسته است (فیگوئرا ۱۶۶۷، ۱۳۱). این توصیف در مقایسه با سایر منابع، تطابق نسبی با نظراتی دارد که موقعیت دروازه را در حوالی چهارراه زند عنوان کرده‌اند. امداد در کتاب شیراز در گذشته و حال، جای دروازه باغشاه را چهارراه زند و در غرب شهر عنوان کرده است (امداد ۱۳۳۹، ۹۲). براساس روایت سامی که خود دروازه باغشاه را دیده، این دروازه در محدوده خیابان دهنادی و شهرداری کنونی قرار داشته است و در بخشی دیگر تأکید می‌کند که این دروازه در نزدیکی خیابان دهنادی واقع بوده است (سامی ۱۳۶۳، ۵۲۳ و ۶۱۱). افسر در کتاب تاریخ بافت قدیمی شیراز، محل دروازه باغشاه را چهارراه زند دانسته است. همچنین نقشه‌ای با عنوان نقشه بافت قدیمی شیراز ترسیم کرده و محل ورودی‌های شهر (دروازه‌ها و کل‌ها) بر روی این نقشه مشخص شده که محل دروازه باغشاه در بخش شمال غربی شهر، در محله میدان‌شاه و در مجاورت محله موردستان مشخص شده است. در نقشه دیگری که در کتاب کریم‌خان زند اثر جان پری (۱۹۷۹) از شیراز دوران زندیه ترسیم شده، محل دروازه باغشاه در قسمت شمال غربی نقشه مشخص شده است. آریان‌پور نیز در کتاب پژوهشی در شناخت باغ‌های ایران و باغ‌های تاریخی شیراز، محل دروازه باغشاه را چهارراه زند دانسته است (افسر ۱۳۵۳، ۱۳۹؛ آریان‌پور ۱۳۶۵، ۱۴۵). اما روایت فرصت‌الدوله شیرازی در آثار عجم که در دوران قاجار این دروازه را دیده است و موقعیت مکانی دروازه باغشاه را در جهت شمال شهر معرفی کرده، در تضاد با دیگر منابع قرار دارد. این احتمال وجود دارد که وی در توصیف خود، برداشت متفاوتی از جهت‌گیری شهر داشته است (فرصت شیرازی ۱۳۵۲، ۴۳۲). در مجموع، با وجود اختلاف‌نظر موجود، براساس همگرایی عمده روایت‌ها، می‌توان نتیجه گرفت که دروازه باغشاه در دوره‌های مختلف تاریخی عمدتاً در ناحیه‌ای واقع بوده که امروزه معادل آن حذفاصل میدان شهدا (فلکه شهرداری) تا چهارراه زند و بخش شمال غربی شیراز است؛ اما برداشت‌های متفاوت در منابع مختلف، بازتاب برداشت‌های ذهنی متفاوت از محل قرارگیری دروازه را نشان می‌دهد.

۴. ۱. بررسی نقشه ترسیم‌شده توسط سپاه روس از شیراز در سال ۱۲۶۶ ق (۱۲۲۹ ش)

در سال ۱۸۵۰ م (۱۲۶۶ ق) و در دوران حکومت ناصرالدین‌شاه قاجار، سروان پرسکوریاف از واحد نقشه‌برداری ارتش روسیه به‌همراه افسر همکارش، توگرانوویچ، نقشه‌ای از شهر شیراز را با مقیاس یک اینچ انگلیسی تهیه کردند. براساس توضیحات ذکرشده در این نقشه، شهر شیراز در آن زمان با باروهای دفاعی احاطه شده و برج‌های نظامی برای استحکام آن ساخته شده بود. شهر دارای شش دروازه بود که مسیرهای کاروان‌رو به آن‌ها ختم می‌شد. این دروازه‌ها که همگی مجهز به برج‌های نظامی بودند، عبارت بودند از: دروازه باغشاه، دروازه اصفهان، دروازه سعدی، دروازه قصابخانه، دروازه شاه‌دایی و دروازه کازرون یا بندر بوشهر. در داخل شهر، مسیر خیابان‌ها و معابر، مرز میان محله‌ها را شکل می‌داد و همگی به بخش مرکزی که از دروازه‌ها منشعب می‌شد، متصل بودند (مهریار و دیگران ۱۳۷۸، ۳۰). در این نقشه، موقعیت دروازه باغشاه - همان‌گونه که در تصویر ۲ مشخص شده - با فاصله‌ای از محور باغشاه و مجموعه زندیه قرار داشته است.

تصویر ۲: موقعیت مکانی دروازه باغشاه در نقشه ترسیم‌شده توسط سپاه روس در سال ۱۲۶۶ ق (۱۲۲۹ ش)، برگرفته از نقشه موجود در کتاب اسناد تصویری شهرهای تاریخی ایرانی دوره قاجار (مهریار و دیگران ۱۳۷۸، ۳۰)

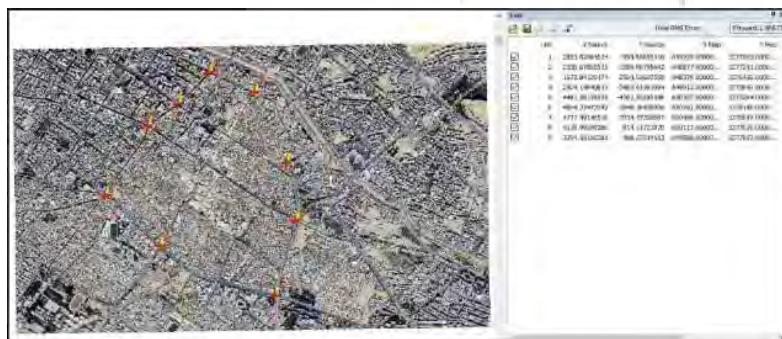
۲.۴. بررسی نقشه ترسیم شده از شهر شیراز به دستور شاهزاده فیروز میرزا نصرت الدوله والی فارس در سال ۱۳۴۲ ق (۱۳۰۲ ش)

یکی از قدیمی ترین نقشه های موجود از محدوده مطالعاتی در این پژوهش، نقشه ای از شهر شیراز در سال ۱۳۴۲ ق (۱۳۰۲ ش) است که به دستور شاهزاده فیروز میرزا نصرت الدوله، والی فارس، و با نظارت میرزا ابوالحسن خان مهندس ترسیم شده است و می توان آن را بیشتر یک کروکی ترسیمی با دقت پایین تلقی کرد. با این حال، این نقشه حاوی اطلاعاتی نظیر نام و موقعیت تقریبی برخی عناصر شاخص شهری آن دوران، از جمله ارگ کریم خان، خیابان باغشاه، خیابان فرمانیه (که براساس بررسی منابع، بر روی ویرانه های باروی شهر احداث شده) و برخی گذرهای اصلی است. نسبت قرارگیری این عناصر در نقشه، می تواند در فرایند مکان یابی دروازه باغشاه و بازخوانی محدوده تقریبی آن کمک کننده باشد. برای تحلیل فضایی این نقشه و مقایسه آن با داده های مکانی امروزی به منظور مکان یابی دقیق دروازه باغشاه و سایر فضاها و گذرهای تاریخی محدوده مورد مطالعه، نقشه سال ۱۳۴۲ ق (۱۳۰۲ ش) در نرم افزار جی آی اس ۸ ژئورفرنس شد.

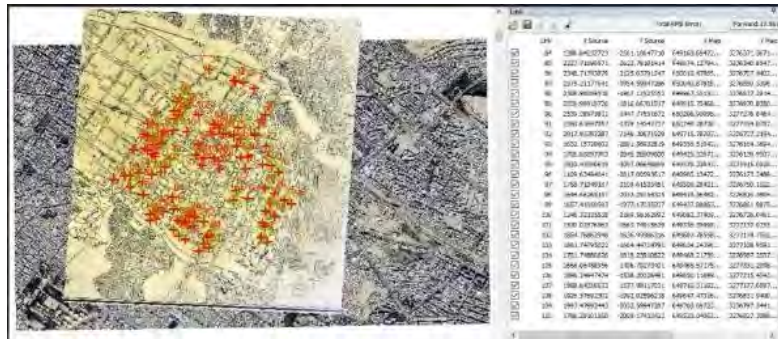

تصویر ۳: نقشه شهر شیراز در سال ۱۳۴۲ ق (۱۳۰۲ ش) ترسیم شده به دستور فیروز میرزا

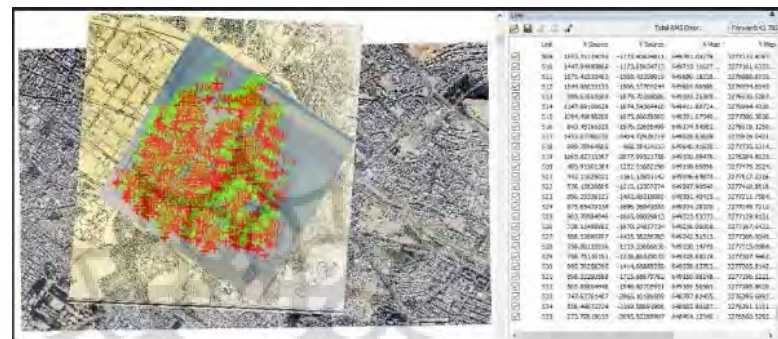
برای استفاده از نقشه سال ۱۳۴۲ ق در تحلیل های مکان محور، فرایند ژئورفرنس آن در محیط نرم افزار جی آی اس انجام شد. این فرایند در سه مرحله و با بهره گیری از نقشه سال ۱۳۲۶ خورشیدی و تصویر هوایی وضعیت موجود صورت گرفت تا موقعیت مکانی عناصر تاریخی، از جمله دروازه باغشاه، با بیشترین دقت ممکن باز یابی شود^۴ (تصویر ۴ تا ۶).

تصویر ۴: ژئورفرنس تصویر هوایی وضعیت موجود در نرم افزار ArcGIS

تصویر ۵: ژئورفرنس نقشه سال ۱۳۲۶ش در نرم افزار ArcGIS

تصویر ۶: ژئورفرنس نقشه سال ۱۳۴۲ق (۱۳۰۲ش) در نرم افزار ArcGIS

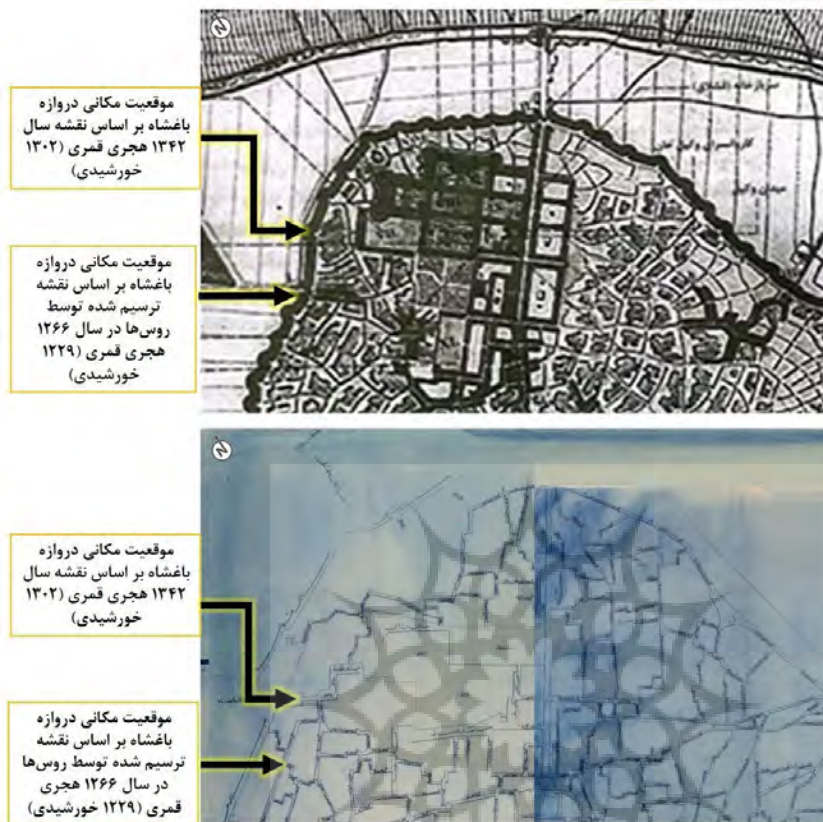
۳.۴. تحلیل موقعیت مکانی دروازه باغشاه

در نقشه سال ۱۳۴۲ق (۱۳۰۲ش)، اسامی مکان‌ها، گذرها و دروازه‌های تاریخی شهر نوشته شده است، اما نام دروازه باغشاه در این نقشه مشاهده نمی‌شود. با وجود این، با دقت در جزئیات ترسیمات نقشه، همان‌گونه که در تصویر ۷ مشخص شده است، می‌توان مشاهده کرد که خطوط موجود در این بخش از نقشه، با فرمی خاص ترسیم شده‌اند که به نظر می‌رسد به‌منظور نمایش محل تقریبی این دروازه بوده است.

براساس مقایسه تطبیقی میان نقشه ترسیم‌شده توسط سپاه روس و نقشه سال ۱۳۴۲ق، همان‌طور که در تصویر ۸ نیز مشاهده می‌شود، موقعیت مکانی دروازه باغشاه در نقشه سپاه روس با موقعیت آن در نقشه سال ۱۳۴۲ق تفاوت دارد. این احتمال وجود دارد که پس از بازسازی حصار شهر در اواخر دوران سلطنت مظفرالدین‌شاه، محل دروازه باغشاه اندکی جابه‌جا شده و در فاصله‌ای نزدیک‌تر به مجموعه زندیه قرار گرفته باشد.

تصویر ۷: موقعیت مکانی دروازه باغشاه در نقشه سال ۱۳۴۲ق (۱۳۰۲ش)

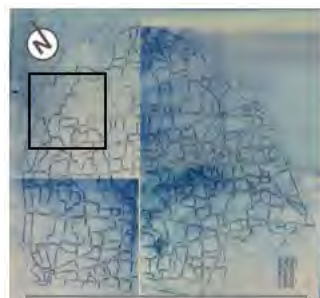
تصویر ۸: مقایسه تطبیقی موقعیت مکانی دروازه باغشاه در نقشه ترسیم‌شده توسط سپاه روس در سال ۱۲۶۶ ق و نقشه ترسیم‌شده به دست فیروز میرزا در سال ۱۳۴۲ ق

براساس ژئورفرنس و بررسی و تحلیل نقشه سال ۱۳۴۲ ق (۱۳۰۲ ش)، همچنین مقایسه آن با سایر نقشه‌های تاریخی و عکس‌های هوایی وضع موجود (مطابق تصویر ۹)، مشخص شد که فرم بلوک‌های ترسیم‌شده در نقشه سال ۱۳۴۲ ق (۱۳۰۲ ش) تا حد زیادی با فرم بلوک‌ها و معابر اطراف آن‌ها در سایر نقشه‌ها و تصاویر هوایی همخوانی دارد. به عبارت دیگر، فرم کلی این بلوک‌ها و معابر از سال ۱۳۴۲ ق (۱۳۰۲ ش) تا به امروز تقریباً بدون تغییر باقی مانده است. از این رو، می‌توان استنباط کرد که کوچه‌ای که در نقشه سال ۱۳۴۲ ق (۱۳۰۲ ش) با نام «نائب‌الصدر» مشخص شده، همان خیابان دهنادی بوده است (تصویر ۱۰). بنابراین براساس نقشه سال ۱۳۴۲ ق (۱۳۰۲ ش) این فرضیه مطرح می‌شود که محل دروازه باغشاه در حفاصل خیابان دهنادی و چهارراه زند قرار داشته است؛ بدین معنا که خیابان دهنادی در داخل حصار شهر واقع بوده است.

در تصویر ۱۱، عکس‌های قدیمی خیابان زند بررسی شده‌اند. براساس تطبیق عناصر مشابه قابل تشخیص در این عکس‌ها، می‌توان نتیجه گرفت که زاویه عکس‌برداری از سمت فلکه شهرداری و چهارراه زند به‌سوی فلکه ستاد بوده است. با توجه به اینکه این تصاویر مربوط به سال‌های ۱۳۰۷ تا ۱۳۰۸ ش هستند و براساس اسناد و مدارک موجود، در آن زمان هنوز دروازه باغشاه تخریب نشده و وجود داشته است، اما در این عکس‌ها، با وجود مشخص بودن محل چهارراه زند، اثری از این دروازه دیده نمی‌شود. به‌ویژه در عکس شماره ۴ این تصویر که به‌احتمال زیاد از بالای بنای دروازه یا یکی از برج‌های آن ثبت شده است، با در نظر گرفتن فاصله محل عکس‌برداری تا چهارراه زند، می‌توان این فرضیه را مطرح کرد که دروازه باغشاه در موقعیتی نزدیک‌تر به فلکه شهرداری قرار داشته است.

تصویر ۱۰: کوچه نایب‌الصدر در نقشه سال ۱۳۴۲ ق
(خیابان دهنادی در وضعیت موجود)

نقشه سال ۱۳۴۲ هجری قمری
(۱۳۰۲ خورشیدی)

نقشه سال ۱۳۲۶ خورشیدی

نقشه سال ۱۳۲۸ خورشیدی

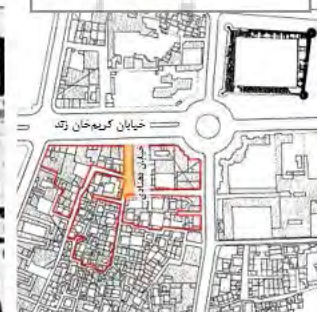
نقشه سال ۱۳۴۳ خورشیدی

نقشه سال ۱۳۷۹ خورشیدی

عکس هوایی سال ۱۴۰۳ خورشیدی

تصویر ۹: سیر تحول فرم بلوک‌های اطراف خیابان دهنادی از گذشته تاکنون

مطالعه معماری ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۲۷ - بهار و تابستان ۱۴۰۴

۲۷۷

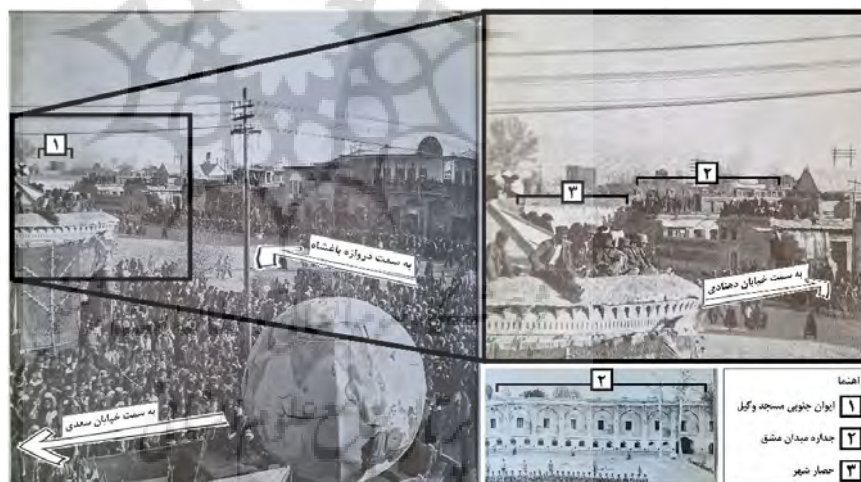
تصویر ۱۱: تطبیق و مقایسه عناصر و بناهای موجود در عکس‌های مختلف از خیابان زند به طرف فلکه ستاد

مطالعه معماری ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۲۷ - بهار و تابستان ۱۴۰۴

۲۷۸

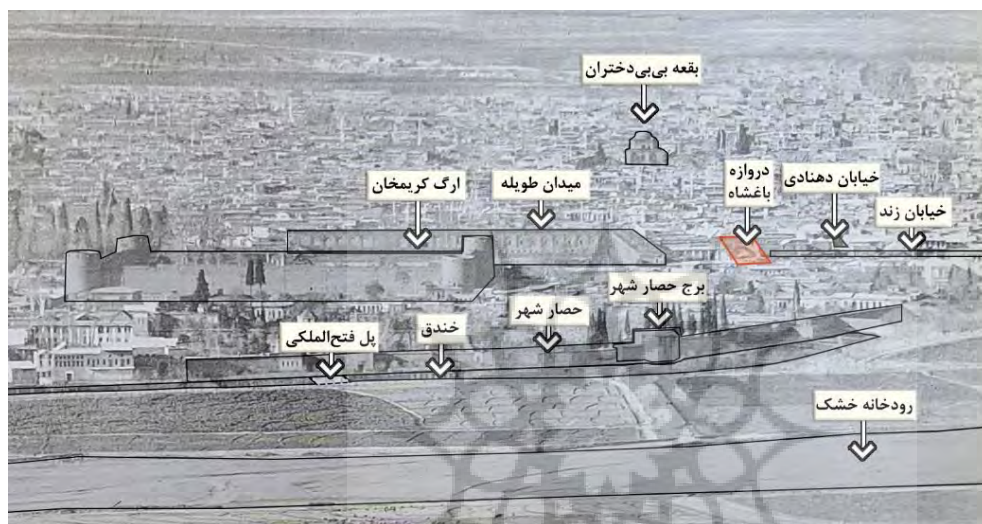
یکی از اسناد تصویری ارزشمند در فرایند مکان‌یابی دروازه باغشاه، عکسی مربوط به مراسم کارناوال به مناسبت هزاره فردوسی در اسفند ۱۳۱۳ش است که در کتاب شیراز کودکی ما اثر منصور صانع (۱۳۹۰) منتشر شده است (تصویر ۱۲). این تصویر که منظر خیابان زند به سمت دروازه باغشاه و ابتدای خیابان سعدی را نشان می‌دهد، از جنبه‌های گوناگون حائز اهمیت است. براساس بررسی‌های انجام‌شده و تحلیل عناصر موجود در تصویر، زاویه عکس‌برداری از شمال به جنوب تشخیص داده شده و به احتمال زیاد محل استقرار دوربین، بام ساختمان گاراژ ایران‌پیما واقع در نبش خیابان سعدی و چهارراه زند بوده است. در این تصویر، ایوان یک مسجد قابل مشاهده است که به احتمال قوی، ایوان جنوبی مسجد وکیل بوده و بقایایی از حصار تاریخی شهر نیز در میدان دید قرار دارد. همان‌گونه که در تصویر ۱۲ مشخص شده است، در پشت حصار، جداره‌ای دیده می‌شود که از نظر فرمی و مدولاسیون، شباهت زیادی با جداره میدان طویله دارد. این تطبیق با استفاده از مقایسه با تصویری دیگر از میدان طویله، که در سال ۱۳۴۳ق (۱۳۰۳ش) ثبت و در کتاب به یاد شیراز از منصور صانع (۱۳۸۰) منتشر شده، تأیید می‌شود. با توجه به این شباهت‌ها، می‌توان با اطمینان نسبی این جداره را جداره میدان طویله دانست. نکته حائز اهمیت در این تصویر، مشاهده معبری در خارج از حصار شهر است که در مجاورت آن قرار دارد. براساس تطبیق با نقشه‌های تاریخی و با توجه به اینکه در محدوده جنوب خیابان زند و در فاصله میان چهارراه زند تا فلکه شهرداری فقط یک معبر منتهی به خیابان زند وجود داشته، این فرضیه مطرح می‌شود که معبر مذکور همان خیابان دهنادی بوده است. اگر این تحلیل صحیح باشد، خیابان دهنادی در آن مقطع زمانی در بیرون از حصار شهر تاریخی واقع بوده و در فاصله بین چهارراه زند و محل تقریبی دروازه باغشاه قرار داشته است. بنابراین، موقعیت مکانی دروازه باغشاه در حدفاصل میان خیابان دهنادی و فلکه شهرداری بوده است.

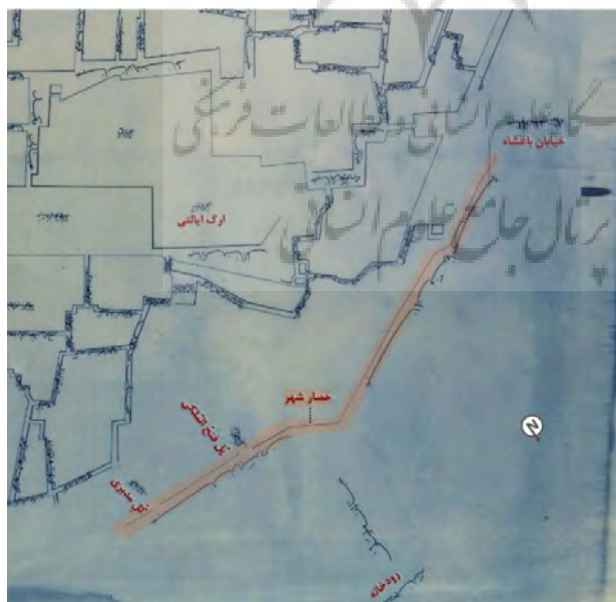
تصویر ۱۲: عناصر و فضاهای شهری در عکس مراسم کارناوال به مناسبت هزاره فردوسی در خیابان‌های داریوش و زند، اسفند ۱۳۱۳ش

عکسی از کتاب به یاد شیراز منصور صانع با عنوان «تمای عمومی شیراز در اوایل دوران پهلوی اول» منتشر شده که با بررسی و دقت در آن، موقعیت مکانی برخی از عناصر و فضاهای شهری مشخص شده است (تصویر ۱۳). در این تصویر، دو عنصر شاخص، یعنی بقعه بی‌بی دختران و ارگ کریم‌خان، که در حال حاضر نیز پابرجا هستند، به وضوح دیده می‌شود. همچنین، فضای وسیعی با جداره‌ای حاوی طاق‌نما، که در پشت ارگ کریم‌خان دیده می‌شود، میدان طویله بوده است. کرامت‌الله افسر در کتاب تاریخ بافت قدیمی شیراز مطلب بسیار مهم و مفیدی درباره مسیر ورود به شهر از سمت دروازه باغشاه در دوران قاجار به این شرح عنوان کرده است: «یکی دیگر از راه‌های دخول به شهر دروازه باغشاه بود که در جلو در میدان مشق دو شعبه شده...» (افسر ۱۳۵۳، ۲۸۷). بنابراین می‌توان استنباط نمود که دروازه باغشاه

در فاصله اندکی از میدان مشق (نام دیگر میدان طویل در آن زمان) قرار داشته است. از طرفی، با توجه به اسناد و متون بررسی شده در بخش‌های پیشین، به‌ویژه فرم کالبدی و موقعیت دروازه باغشاه که در عکس‌های مربوط به سال‌های ۱۳۳۲ و ۱۳۳۵ ق (۱۲۹۳ و ۱۲۹۶ ش) دیده می‌شود، و همچنین با در نظر گرفتن نسبت مکانی این دروازه نسبت به ارگ کریم‌خان در عکس‌های مذکور، می‌توان نتیجه گرفت که عنصری که در فاصله اندکی از میدان طویل قرار گرفته، و در تصویر ۱۳ مشخص شده، دروازه باغشاه بوده است. بقایای حصار شهر و یکی از برج‌های باقی‌مانده از آن نیز در عکس نمایان است. این بخش از حصار در نقشه سال ۱۳۴۲ ق (۱۳۰۲ ش) (تصویر ۱۴) نیز ترسیم شده است.

تصویر ۱۳: موقعیت مکانی تعدادی از عناصر و فضاهای موجود در عکس دورنمای شیراز در اوایل دوران پهلوی

تصویر ۱۴: موقعیت حصار شهر در نقشه سال ۱۳۴۲ ق (۱۳۰۲ ش)

۵. تعیین موقعیت مکانی دروازه باغشاه شیراز

برای تعیین موقعیت مکانی دقیق دروازه باغشاه، در این پژوهش از تطبیق تصاویر تاریخی با وضعیت فعلی، براساس عناصر شاخص مشترک و محاسبه نسبت‌ها و فواصل از طریق نقاط مرجع بهره گرفته شده است. در این فرایند، از نرم‌افزارهای اتوکد^{۱۱} و گوگل ارث پرو^{۱۲} استفاده شده و مراحل به شرح زیر انجام گرفته است:

۱. ابتدا عکس دورنمای شیراز که در دوران پهلوی اول و پیش از تخریب دروازه گرفته شده بود، به نرم‌افزار اتوکد وارد شد. در این تصویر، دو عنصر شاخص یعنی بقعه بی‌بی دختران و ارگ کریم‌خان که همچنان پابرجا هستند، به عنوان نقاط مرجع برای تعیین موقعیت مکانی سایر عناصر از جمله دروازه باغشاه و خیابان دهنادی در نظر گرفته شدند.

۲. برای مشخص کردن موقعیت مکانی برج حصار شهر (مشخص شده در تصویر ۱۳) در وضعیت فعلی، در عکس دورنمای شیراز و طبق تصویر ۱۵ (عکس شماره ۱)، خطوطی از گوشه چپ بقعه بی‌بی دختران تا پای برج غربی ارگ کریم‌خان (خط ۱) و از پای برج شمالی ارگ تا انتهای چپ برج حصار (خط ۲) ترسیم شد. سپس برای تعیین موقعیت برج نسبت به بقعه، خطوط عمود (شماره ۳ و ۴) از اضلاع نمای شمال شرقی بقعه تا پای برج رسم شد. در ادامه، برای دقت بیشتر، گوشه‌های چپ و راست بقعه نیز به گوشه‌های متناظر برج حصار با خطوط شماره ۵ و ۶ متصل شدند.

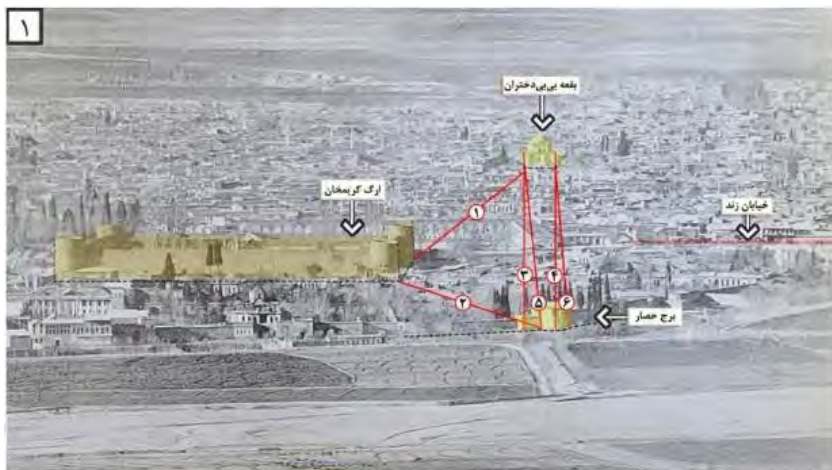
۳. در نرم‌افزار گوگل ارث پرو، قابلیت نمایش سه‌بعدی بناها فعال شد. در این محدوده، فقط ارگ و ساختمان شهرداری به صورت سه‌بعدی مدل‌سازی شده‌اند. همچنین، موقعیت بقعه بی‌بی دختران با ابزار «نشان‌گذاری مکان»^{۱۳} مشخص شد.

۴. با تنظیم زاویه دوربین با استفاده از ابزار «ناوبری»^{۱۴} در نرم‌افزار گوگل ارث پرو، تلاش شد نمایی نزدیک به عکس دورنمای شیراز ایجاد شود. تصویر خروجی حاصل به نرم‌افزار اتوکد منتقل شد.

۵. با در نظر گرفتن زوایا و امتداد خطوط ترسیم‌شده در عکس قدیمی و با توجه به موقعیت بقعه بی‌بی دختران، ارگ کریم‌خان و برج حصار شهر نسبت به یکدیگر، خطوط مشابه در نرم‌افزار اتوکد در تصویر وضع موجود نیز ترسیم شد. به این ترتیب، موقعیت مکانی برج حصار در وضعیت فعلی به دست آمد (عکس‌های شماره ۲ و ۳، تصویر ۱۵).

۶. برای تعیین موقعیت مکانی خیابان دهنادی در عکس قدیمی، با توجه به مشخص بودن این خیابان در تصویر وضع موجود، خطوطی از انتهای ضلع چپ خیابان دهنادی به گوشه راست بقعه بی‌بی دختران (خط ۷) و از ابتدای ضلع چپ خیابان دهنادی به گوشه راست برج حصار (خط ۸) رسم شد (عکس شماره ۱، تصویر ۱۶). ۷. با حفظ زوایا و امتدادهای خطوط ترسیم‌شده در تصویر وضع موجود و در نظر گرفتن موقعیت عناصر، خطوط مشابه در تصویر دورنمای شیراز بازترسیم شدند. بدین ترتیب، مکان خیابان دهنادی در تصویر قدیمی مشخص شد (عکس‌های شماره ۲ و ۳، تصویر ۱۶). مطابق عکس شماره ۳، خیابان دهنادی بیرون از حصار و میان دروازه باغشاه و چهارراه زند قرار داشته است.

۸. برای تعیین موقعیت قرارگیری دروازه باغشاه نسبت به سایر عناصر، گوشه راست بقعه بی‌بی دختران و برج حصار شهر به ابتدا و انتهای بنای دروازه در تصویر دورنمای شیراز با خطوط ۹، ۱۰، ۱۱ و ۱۲ متصل شدند (عکس شماره ۱، تصویر ۱۷). سپس این خطوط با حفظ همان زوایا، در تصویر وضع موجود بازترسیم شده و مکان تقریبی دروازه باغشاه در آن مشخص شد (عکس‌های شماره ۲ و ۳، تصویر ۱۷).

تصویر ۱۵: موقعیت نسبی و مکان‌یابی برج حصار شهر در وضعیت موجود

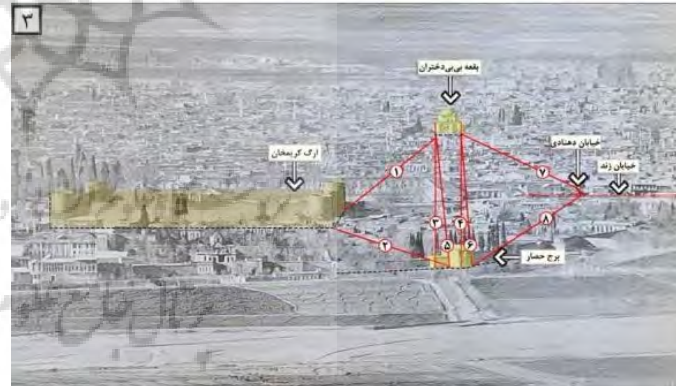
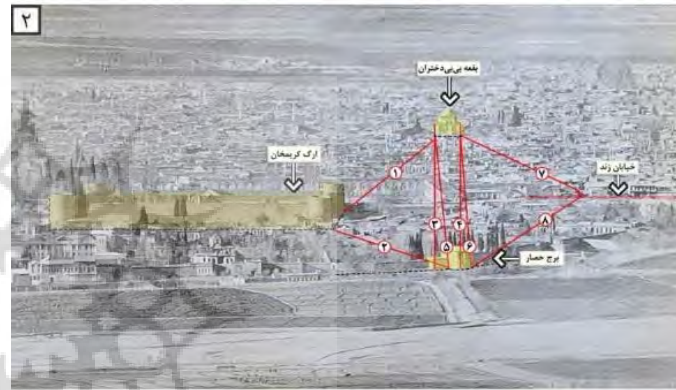
مطالعه معماری ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۲۷ - بهار و تابستان ۱۴۰۴

۲۸۲

تصویر ۱۷: موقعیت نسبی و مکان‌یابی دروازه باغشاه در وضعیت موجود

تصویر ۱۶: موقعیت نسبی و مکان‌یابی خیابان دهنادی در تصویر دورنمای شیراز

مطالعه معماری ایران

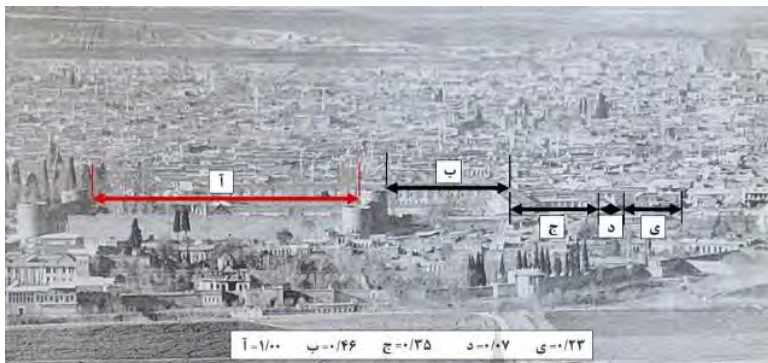
دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۲۷ - بهار و تابستان ۱۴۰۴

۲۸۳

برای دستیابی به موقعیت مکانی دقیق‌تر دروازه باغشاه، از طریق نسبت‌بندی عناصر و فواصل موجود در تصویر دورنمای شیراز، ابتدا باید عنصری با اندازه شناخته‌شده به عنوان مقیاس مرجع انتخاب می‌شد. با توجه به تأثیر زاویه دید و پرسپکتیو بر تغییر نسبی فواصل، ترجیح بر انتخاب عنصری نزدیک به دروازه بود. در این راستا و به منظور تعیین فاصله دقیق‌تر، از دو مقیاس مرجع بهره گرفته شد:

الف) مقیاس مرجع اول - ضلع جنوب غربی ارگ کریمخان
از آنجاکه ابعاد ارگ کریمخان مشخص است و ضلع جنوب غربی آن نیز در فاصله‌ای نسبتاً نزدیک به موقعیت دروازه قرار دارد، این ضلع به عنوان نخستین مقیاس مرجع انتخاب شد. برای محاسبه نسبت‌ها، عکس دورنمای شیراز در یک

وبسایت اندازه‌گیری تصویر^{۱۴} بارگذاری شد؛ سپس، با انتخاب ضلع جنوب غربی ارگ (به طول تقریبی ۱۱۰ متر، بدون احتساب برج‌های کناری آن) به عنوان مبنا، نسبت فاصله سایر عناصر مطابق تصویر ۱۸ محاسبه و به مقیاس واقعی تبدیل شد (جدول ۱).

تصویر ۱۸: فواصل نسبی عناصر در عکس دورنمای شیراز
جدول ۱: محاسبه فواصل تقریبی عناصر برحسب متر در تصویر دورنمای شیراز

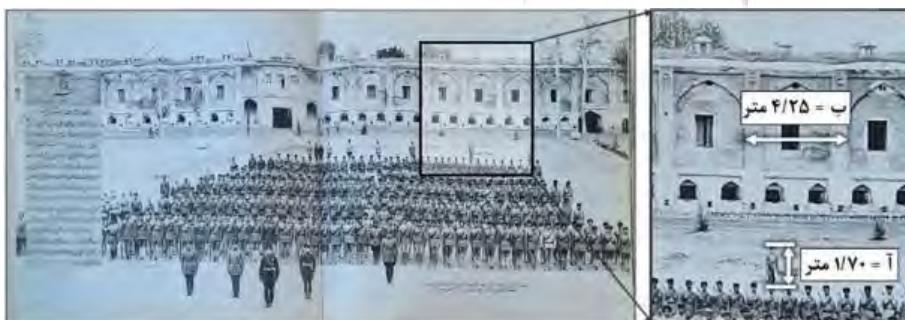
نماد فاصله	ابتدا	انتهای	فاصله نسبی	فاصله تقریبی برحسب متر
ب	انتهای برج غربی ارگ کریمخان	انتهای ضلع شمال غربی میدان طویل	۰/۴۶۴	$۱۱۰ \times ۰/۴۶۴ = ۵۱$
ج	انتهای ضلع شمال غربی میدان طویل	ابتدای دروازه باغشاه	۰/۳۵۰	$۱۱۰ \times ۰/۳۵۰ = ۳۸$
د	ابتدای دروازه باغشاه	انتهای دروازه باغشاه	۰/۰۷۳	$۱۱۰ \times ۰/۰۷۳ = ۸$
ی	انتهای دروازه باغشاه	ابتدای خیابان دهنادی	۰/۲۳۰	$۱۱۰ \times ۰/۲۳۰ = ۲۵$

ب) مقیاس مرجع دوم - ضلع جنوب غربی میدان طویل
عنصر نزدیک دیگر به دروازه در عکس دورنمای شیراز، ضلع جنوب غربی میدان طویل بود. در این بخش، ابتدا قد فردی که در عکس دیده می‌شود، به عنوان مقیاس اولیه در نظر گرفته شد. با فرض میانگین قد ۱۷۰ سانتی‌متر، طول تقریبی دهانه هر طاق‌نمای میدان با نسبت‌گیری در سایت اندازه‌گیری تصویر، حدود ۴/۲۵ متر محاسبه شد (تصویر ۱۹). این مقدار به عنوان دومین مقیاس مرجع مورد استفاده قرار گرفت و فواصل عناصر بر همین اساس مجدداً سنجیده شدند. نتایج حاصل از این محاسبات با مقادیر به دست آمده از مقیاس مرجع اول (طول ضلع جنوب غربی ارگ کریمخان) تطابق قابل قبولی داشت.

مطالعات معماری ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۲۷ - بهار و تابستان ۱۴۰۴

۲۸۴

تصویر ۱۹: محاسبه طول طاق‌نمای جداره میدان طویل. «ا» برابر طول قد فرد مشخص شده در تصویر است.

در نهایت، فواصل تقریبی به دست آمده از دو مقیاس مرجع، مطابق تصویر ۲۰، در عکس دورنمای شیراز مشخص شد. همچنین، در نرم افزار گوگل ارث پرو با ترسیم خطوط و امتدادها و فواصل به دست آمده در مراحل قبلی، موقعیت مکانی تقریبی عناصر و فضاها مشخص و ترسیم شد (تصویر ۲۱).

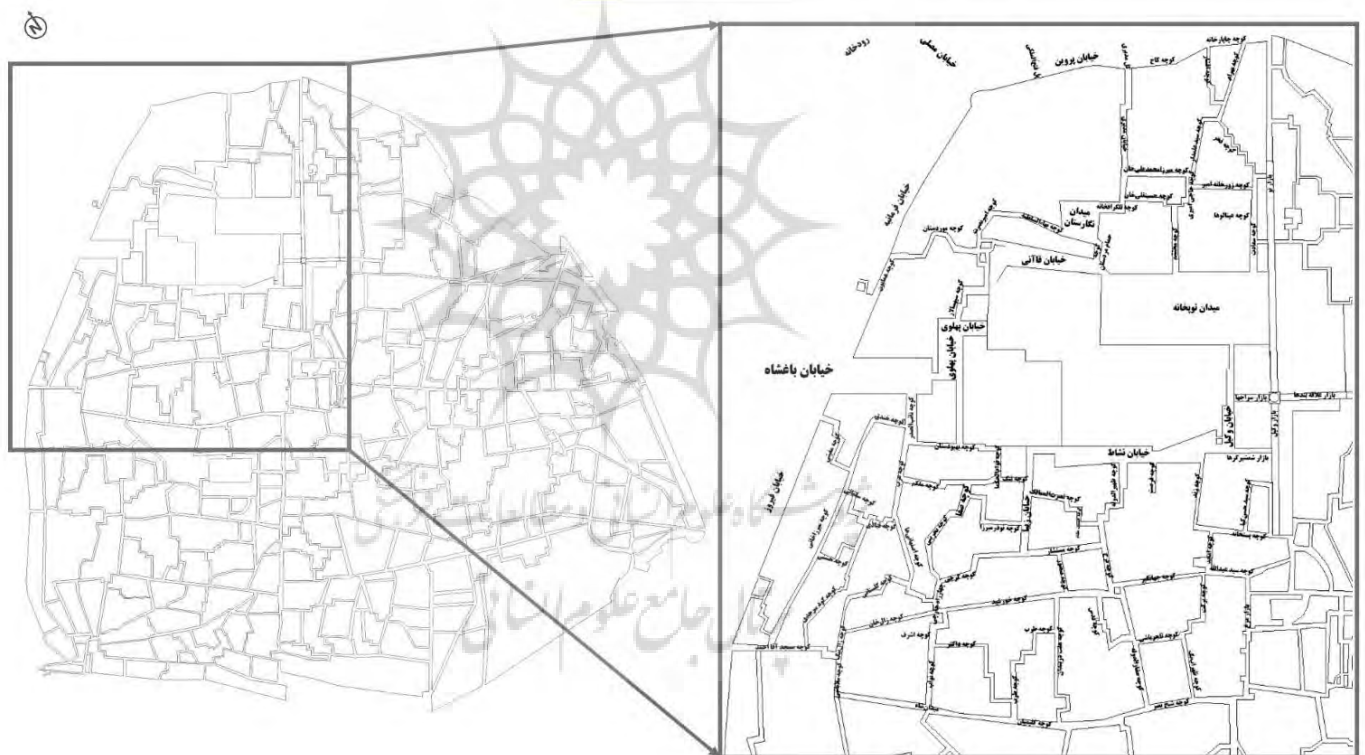
تصویر ۲۰: فواصل عناصر و فضاها در عکس دورنمای شیراز

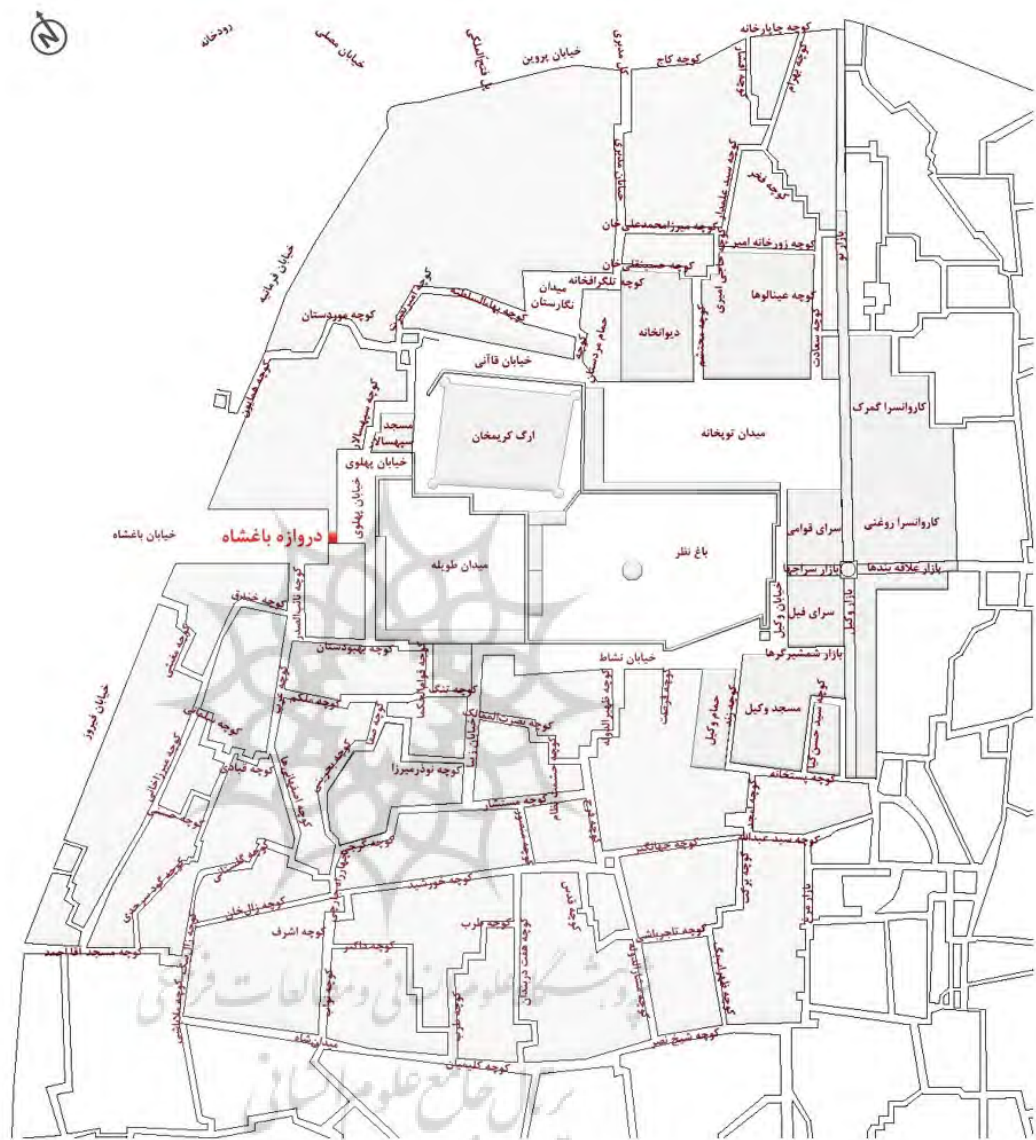
تصویر ۲۱: ترسیم امتداد خطوط تعیین موقعیت نسبی عناصر و فضاها (چپ) و موقعیت مکانی دروازه باغشاه در وضعیت موجود براساس فواصل محاسبه شده برای عناصر و فضاها (راست)

با استفاده از روش تحلیل تطبیقی تصاویر تاریخی و گوگل ارث که شرح داده شد، موقعیت مکانی دروازه باغشاه در وضعیت موجود مشخص گردید. براساس این روش، بررسی نسبت های فضایی در میان عناصر و فضاها در تصویر دورنمای شهر شیراز و مقایسه و تطبیق آن با نسبت های فضایی میان همان عناصر و فضاها در وضعیت کنونی نشان می دهد که این دروازه در حدفاصل خیابان دهنادی و فلکه شهرداری و در نزدیکی خیابان دهنادی قرار داشته است. این یافته با اظهارات سامی، که خود شاهد وجود این دروازه بوده، تطابق دارد. وی محل دروازه باغشاه را خیابان دهنادی و شهرداری و در نزدیکی خیابان دهنادی عنوان کرده است. از این رو، می توان نتیجه گرفت که موقعیت مکانی به دست آمده برای دروازه باغشاه، با شواهد تاریخی موجود منطبق بوده و از صحت کافی برخوردار است. همچنین، موقعیت مکانی خیابان دهنادی در گذشته، بر روی عکسی با عنوان نمای عمومی شیراز در اوایل دوران پهلوی اول، شناسایی و مشخص شد. این یافته، در کنار نتایج حاصل از بررسی و تحلیل اسناد در بخش های پیشین، نشان می دهد که خیابان دهنادی در بیرون از حصار شهر و در حدفاصل دروازه باغشاه و چهارراه زند قرار داشته است. بنابراین، می توان اذعان کرد که

نقشه سال ۱۳۴۲ ق (۱۳۰۲ ش) در زمانی ترسیم شده که توسعه شهر به سمت خارج از حصار تاریخی آغاز شده، حصار و برج‌های اطراف دروازه تقریباً به‌طور کامل تخریب شده و کالبد دروازه و تنها بخش کمی از حصار شهر وجود داشته است. با توجه به اینکه عکس، در مقایسه با نقشه تاریخی، به‌ویژه نقشه سال ۱۳۴۲ ق (۱۳۰۲ ش) که به‌صورت کروکی و با دقت پایین ترسیم شده است، منبعی معتبرتر به شمار می‌آید، بررسی مجدد نقشه ترسیم‌شده در سال ۱۳۴۲ ق (۱۳۰۲ ش) ضروری به نظر می‌رسد؛ زیرا در این نقشه، موقعیت مکانی دروازه باغشاه در جای نادرستی ترسیم شده و خیابان دهنادی در داخل حصار شهر نشان داده شده است. در راستای تصحیح این نقشه، نسخه‌ای بازترسیم‌شده از بخشی از آن، که شامل محدوده اطراف نمونه مورد مطالعه در این پژوهش (دروازه باغشاه) است، بر مبنای نقشه ژئورفرنس‌شده در نرم‌افزار جی‌آی‌اس و با استناد به تحلیل‌های انجام‌شده و یافته‌های این پژوهش تهیه شد. تصویر ۲۲، نسخه بازترسیم‌شده نقشه سال ۱۳۴۲ ق (۱۳۰۲ ش) را نشان می‌دهد. در تصویر ۲۳، در نقشه بازترسیم‌شده، موقعیت برخی از مکان‌های شاخص، از جمله ارگ کریم‌خان، میدان طویل، باغ نظر و... مشخص شده است. علاوه بر این، موقعیت مکانی صحیح دروازه باغشاه براساس یافته‌های این پژوهش در این نقشه تعیین شده است.

تصویر ۲۲: نسخه بازترسیم‌شده نقشه سال ۱۳۴۲ ق (۱۳۰۲ ش) براساس یافته‌های پژوهش

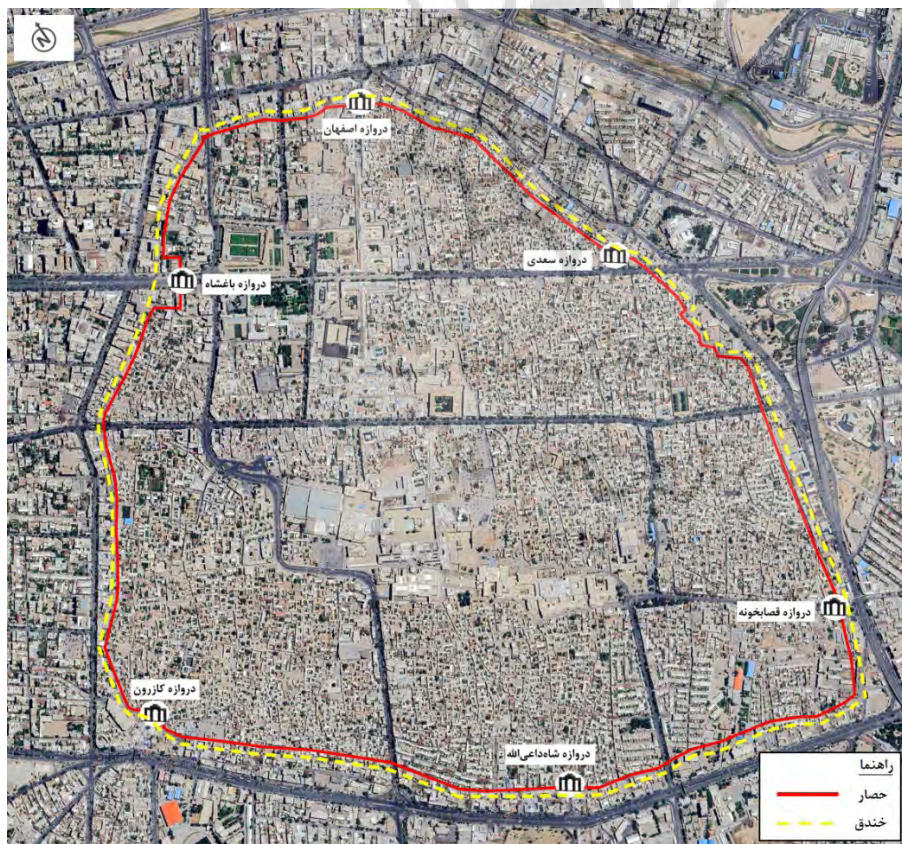

تصویر ۲۳: موقعیت مکانی دروازه باغشاه و برخی از مکان‌های تاریخی در نسخه بازترسیم‌شده نقشه سال ۱۳۴۲ق (۱۳۰۲ش)

با توجه به فقدان هرگونه اثر فیزیکی از حصار، دروازه و خندق تاریخی شهر شیراز در وضعیت موجود، بازسازی موقعیت احتمالی آن‌ها صرفاً بر پایه اسناد تاریخی و تطبیق آن‌ها با الگوی معابر و سازمان فضایی کنونی شهر ممکن است.

در منابع تاریخی این موضوع ذکر شده که خیابان فرمانیه، که در نقشه سال ۱۳۴۲ق نیز نام این خیابان در مجاورت بخشی از حصار باقی‌مانده شهر تاریخی مشخص شده است، به افتخار زمامداری فرمانفرما بر روی ویرانه‌های باروی شهر ساخته شد. بر این اساس و بر پایه گفته‌های امداد (۱۳۳۹)، خیابان‌های سعدی و داریوش به‌عنوان مرز میان بافت قدیم و جدید شهر شیراز محسوب می‌شده‌اند. با قرارگیری به‌سمت شمال، سمت راست خیابان داریوش مسیر عبور

خندق شهر بوده و حصار شهر در امتداد بدنهٔ چپ کوچهٔ شیانی (کوچهٔ ۷۰ لطفعلی خان زند کنونی) قرار داشته است. توسعهٔ شهر جدید نیز از پیاده‌رو سمت چپ خیابان داریوش آغاز شده است (امداد ۱۳۳۹، ۹۰). سامی (۱۳۶۳) نیز در توصیفات خود، به وجود آثار خندق اشاره کرده و بیان داشته است که بقایای خندق از پشت ارگ کریمخانی و محل خیابان ناصر خسرو کنونی عبور می‌کرده و تا خیابان دهنادی، خیابان داریوش و کل مشیر امتداد داشته است. بر این اساس، به نظر می‌رسد منظور از آثار خندق در پشت ارگ، احتمالاً خندق پیرامونی ارگ کریمخانی بوده، درحالی که خندق اصلی شهر از محدودهٔ خیابان دهنادی و داریوش عبور می‌کرده است (سامی ۱۳۶۳، ۵۲۳). وی همچنین اشاره کرده که شهر شیراز در دوران قاجار، از سمت غرب، به دروازهٔ باغشاه و بخش شرقی خیابان داریوش محدود می‌شده است (همان، ۵۲۷). علاوه بر این، در نقشهٔ سال ۱۳۴۲ ق (۱۳۰۲ ش)، امتداد کوچهٔ ۷۰ لطفعلی خان زند کنونی که به خیابان دهنادی می‌رسد و در تصویر ۲۵ (سمت چپ) نشان داده شده است، با نام «کوچهٔ خندق» مشخص شده که به احتمال زیاد با توجه به این نام‌گذاری، این کوچه محل عبور بخشی از خندق شهر بوده است. همچنین فیگوئرا در بخشی از گزارش خود این مطلب را ذکر کرده که «به محض خروج از دروازه در مدخل آن تدارکات حاکم و نمایندهٔ شاه را برای پذیرایی از سفیر مشاهده کردیم». این موضوع بیانگر وجود فضایی در قسمت جلوه‌خانه دروازهٔ باغشاه بوده است (فیگوئرا ۱۶۶۷، ۱۳۲). بر این اساس، با استناد به منابع مذکور، مسیر تقریبی عبور حصار و خندق شهر در تصویر ۲۴ ترسیم شده است. همچنین تصویر ۲۵ (سمت راست)، بازسازی فرضی مسیر تقریبی حصار تاریخی، موقعیت دروازهٔ شهر، و آرایش برج‌های اطراف آن را با جزئیات بیشتری بر روی تصویر هوایی وضع موجود محدودهٔ مورد مطالعه نشان می‌دهد.

تصویر ۲۴: مسیر تقریبی عبور حصار و خندق شهر در دوران قاجاریه

تصویر ۲۵: مکان‌نمایی تعدادی از فضاهای نقشه سال ۱۳۴۲ ق (۱۳۰۲ ش) در عکس هوایی وضعیت موجود (سمت چپ) و بازسازی فرضی مسیر تقریبی دیوار تاریخی، موقعیت دروازه شهر، و آرایش برج‌های اطراف آن براساس منابع تاریخی، ترسیم‌شده بر روی تصویر هوایی وضع موجود محدوده مورد مطالعه (سمت راست)

مطالعه شهر ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۲۷ - بهار و تابستان ۱۴۰۴

۲۸۹

نتیجه

پژوهش حاضر با هدف شناسایی و بازخوانی موقعیت مکانی دروازه باغشاه در ساختار تاریخی و محدوده معاصر شهر شیراز انجام شد. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که خیابان دهنادی در گذشته، در بیرون از حصار شهر تاریخی و در حفاصل میان دروازه باغشاه و چهارراه زند قرار داشته است. بر پایه تحلیل‌های انجام‌شده، موقعیت مکانی دروازه باغشاه در وضعیت کنونی، در محدوده میان خیابان دهنادی و میدان شهدا (فلکه شهرداری)، منطبق بر رمپ ورودی زیرگذر زند، و در نزدیکی خیابان دهنادی بازشناسی شده است.

علاوه بر این، تحلیل دقیق نقشه سال ۱۳۴۲ ق (۱۳۰۲ ش) پس از زمین‌مبنا کردن آن (ژئورفرنس‌سازی) نشان داد که موقعیت ترسیم‌شده برای دروازه در این نقشه با داده‌های تصویری هم‌خوانی ندارد. نکته‌ای که بر اعتبار بیشتر تصاویر آرشیوی نسبت به نقشه‌های ترسیمی آن دوره، به‌ویژه نقشه‌های کروکی و کم‌دقت، تأکید می‌کند؛ در نتیجه، نسخه‌ای بازترسیم‌شده از بخشی از نقشه مذکور، براساس داده‌های ژئورفرنس‌شده و یافته‌های تحقیق، تهیه گردید که به‌طور دقیق‌تر و مستندتر، ناحیه پیرامونی دروازه باغشاه را بازنمایی می‌کند.

این پژوهش با بازشناسی جایگاه یکی از عناصر حذف‌شده از سیمای تاریخی شهر، ضمن تقویت حافظه تاریخی شیراز، بستری مستند برای مطالعات آتی در زمینه بازآفرینی در محدوده‌های شهر تاریخی و ارتقای درک از سازمان فضایی شهر فراهم می‌سازد و می‌تواند مبنایی برای سیاست‌گذاری‌های آگاهانه در مواجهه با میراث از دست‌رفته شهری باشد.

پی‌نوشت‌ها

۱. عبارت «لایه‌های پنهان حافظه» اشاره دارد به جنبه‌ها و عناصر ناپیدا یا فراموش شده‌ای از گذشته یک شهر که دیگر به صورت فیزیکی و کالبدی در فضا قابل مشاهده نیستند، اما در ذهن، خاطره جمعی، روایت‌های تاریخی، و فرهنگ ساکنان آن باقی مانده‌اند. این لایه‌ها می‌توانند شامل مسیرهای قدیمی، بناها یا فضاهای تاریخی، خاطرات نسل‌های پیشین، یا فضاهایی با بار عاطفی و معنایی خاص باشند که با گذر زمان یا تغییرات شهری، از منظر فیزیکی محو شده اما در حافظه تاریخی و فرهنگی شهر هنوز حضور دارند.

۲. خیابان‌هایی است که اطراف آن‌ها باغ‌هایی قرار گرفته و باغ‌ها نقش اصلی در سازمان‌دهی، هویت و زیبایی خیابان داشته‌اند.

3. William Franklyn

۴. در قسمت پایین نقاشی متنی درخصوص تاریخ انتشار نقاشی در ۳۱ مارس ۱۸۱۸ م (سال ۱۱۹۷ ش) نوشته شده اما تاریخ دقیق ترسیم این نقاشی ذکر نشده است که براساس تاریخ سفر جیمز موریه به شیراز، احتمالاً نقاشی در فاصله سال‌های ۱۱۸۷ تا ۱۱۹۰ خورشیدی و در زمان سلطنت فتحعلی‌شاه قاجار و حاکمیت حسینعلی میرزا فرمانفرما ترسیم شده است.

۵. حکایت از مطلبی داشته که در سفرنامه جیمز موریه هم به آن اشاره شده است، که در آن زمان افرادی را که اعدام می‌شدند به‌منظور درس عبرت و هشدار به سایر افراد بر دروازه‌های پرفت و آمد می‌آویختند.

۶. سلطنت ناصرالدین‌شاه قاجار از سال ۱۲۶۴ ق (۱۲۲۷ ش) آغاز شد و تا سال ۱۳۱۳ ق (۱۲۷۵ ش) به طول انجامید.

7. Figuera

8. GIS

۹. فرایند ژئورفرنس این نقشه در سه مرحله انجام گرفت؛ در مرحله نخست برای ایجاد مبنای مختصاتی دقیق، ابتدا یک تصویر هوایی از محدوده مورد نظر از محیط نرم‌افزار گوگل ارث پرو استخراج شد. این تصویر که نمایانگر وضعیت موجود شهر است، با استفاده از ۹ نقطه کنترلی که به‌صورت دقیق از روی عوارض ثابت و مشخص زمین (مانند چهارراه‌ها، میدان‌ها و ساختمان‌های شاخص در مرز محدوده بافت تاریخی) انتخاب شده بودند، ژئورفرنس شد (تصویر ۴). این مرحله به‌عنوان پایه مختصاتی برای مراحل بعدی مورد استفاده قرار گرفت. در مرحله دوم نقشه سال ۱۳۲۶ ش، که نسبت به نقشه سال ۱۳۴۲ ق (۱۳۰۲ ش) شباهت بیشتری به وضعیت موجود دارد و از دقت مکانی بالاتری برخوردار است، به‌عنوان نقشه واسطه مورد استفاده قرار گرفت. با توجه به شباهت‌های کالبدی قابل تشخیص میان این نقشه و تصویر هوایی، تعداد ۱۱۰ نقطه کنترلی بین این دو لایه تعیین و نقشه ۱۳۲۶ با دقت مطلوبی ژئورفرنس شد (تصویر ۵). درنهایت، در مرحله سوم با تطبیق عوارض ثابت و تشخیص‌پذیر میان نقشه سال ۱۳۴۲ ق (۱۳۰۲ ش) و نقشه ژئورفرنس شده سال ۱۳۲۶، تعداد ۵۳۵ نقطه کنترلی استخراج شد. این نقاط به‌گونه‌ای انتخاب شدند که از اطراف محدوده مورد نظر آغاز و به‌صورت مرحله‌ای و منظم به‌سمت مرکز نقشه و محدوده مورد نظر پیش بروند. این روش انتخاب به‌منظور کنترل تدریجی اعوجاج و افزایش دقت ژئورفرنس در ناحیه اصلی مطالعه انجام شد؛ درنتیجه، نقشه سال ۱۳۴۲ ق (۱۳۰۲ ش) با دقت بالا در سیستم مختصاتی تعریف‌شده قرار گرفت و آماده تحلیل‌های بعدی شد (تصویر ۶). این روند تدریجی و سلسله‌مراتبی ژئورفرنس، امکان استفاده دقیق و کاربردی از نقشه تاریخی سال ۱۳۴۲ ق (۱۳۰۲ ش) را در فرایندهای تحلیل شهری، مکان‌یابی فضاها و گذرهای تاریخی از جمله دروازه باغشاه، و مطالعات تطبیقی فراهم ساخت. با وجود محدودیت‌های نقشه (از جمله دقت پایین، قدمت، اعوجاج و خطای چاپ و اسکن)، مقدار Total RMS Error معادل ۴۳/۷۸۲۱ متر به دست آمد که با توجه به ماهیت تاریخی و اهداف کیفی پژوهش، قابل قبول ارزیابی شده است.

10. AutoCAD

11. Google Earth Pro

12. Place mark

13. Navigation

14. <https://eleif.net/photomeasure>

منابع

- آریان پور، علیرضا. ۱۳۶۵. پژوهشی در شناخت باغ‌های ایران و باغ‌های تاریخی شیراز. تهران: فرهنگسرا.
- ابابکری، عدنان، و کیانوش فرجی. ۱۳۹۵. بررسی فضاهای شهری با تأکید بر ورودی و دروازه‌ها. اولین همایش ملی فناوری‌های نوین در علوم مهندسی. بیرجند.
- احمدی، محمدرضا، و فاطمه هوایی. ۱۳۹۸. بازشناسی دروازه‌های شهر شیراز (نمونه موردی: دوره زندگی). فصلنامه پژوهش‌های مرمت و معماری ایرانی و اسلامی ۲ (۵): ۳۹-۴۷.
- اسدپور، علی. ۱۳۸۶. بازشناسی محورهای چهارباغ شیراز. فصلنامه گزارش سازمان نظام مهندسی ساختمان استان فارس، ش. ۵۵: ۹۵-۸۸.
- اسدپور، علی. ۱۳۹۷. میدان و شهر: سرگذشت میدان‌های توپخانه از تهران تا شیراز. شیراز: نیارش.
- افراسیابی، محمدمین. ۱۳۹۵. باززنده‌سازی و احیای محور بصری چهارباغ شیراز (خیابان تاریخی صفوی). پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده هنر و معماری، گروه معماری.
- افسر، کرامت‌الله. ۱۳۵۳. تاریخ بافت قدیمی شیراز. تهران: انجمن آثار ملی.
- امداد، حسن. ۱۳۳۹. شیراز در گذشته و حال. شیراز: اتحادیه مطبوعاتی فارس.
- بحرینی، سید حسین، و ناهید علی‌طالب بابلی. ۱۳۸۲. تدوین اصول و ضوابط طراحی محیطی ورودی شهر. محیط‌شناسی ۲۹ (۳۰): ۱۳-۳۶.
- پری، جان ر. ۱۹۷۹. کریم‌خان زند: تاریخ ایران بین سال‌های ۱۷۴۷ تا ۱۷۷۹. ترجمه علی‌محمد ساکی. ۱۳۸۲. تهران: آسونه.
- پورزال، علی. ۱۳۹۶. احیا و باززنده‌سازی محور چهارباغ شمال شرق صفوی شیراز براساس سفرنامه سیاحان با رویکرد افزایش تعاملات فرهنگی و اجتماعی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مؤسسه آموزش عالی غیردولتی حافظ شیراز، گروه معماری.
- توسلی، محمود، و ناصر بنیادی. ۱۳۷۱. طراحی فضای شهری. مرکز مطالعات معماری و شهرسازی ایران.
- توسلی، محمود، و ناصر بنیادی. ۱۳۸۶. طراحی فضای شهری (فضاهای شهری و جایگاه آن‌ها در زندگی و سیمای شهری). مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران. تهران: شهیدی.
- توسلی، محمود. ۱۳۹۱. ساخت شهر و معماری در اقلیم گرم و خشک ایران. تهران: مؤلف.
- خلیلیان، سیما، مهدی زندیه، و آیدا آل‌هاشمی. ۱۴۰۰. در جست‌وجوی ورودی شیراز: بررسی تغییرات منظر ورودی شهر شیراز - دروازه قرآن - از پیش از قاجار تا امروز. منظر ۱۳ (۵۷): ۷۸-۸۹.
- داودپور، زهره، و وحید مغاره. ۱۳۸۸. ضوابط ارزیابی نقش و کارکرد دروازه‌ها و فضای ورودی شهرها: مطالعه موردی دروازه قرآن شیراز. آبادی، ش. ۶۱-۶۲: ۷۶-۸۳.
- رفعت، رسول، سارا میرهادی، و عماد کتابچی. ۱۳۹۴. بررسی تاریخی سازمان فضایی شهر شیراز با تأکید بر محور چهارباغ شمال شهر. اولین همایش ملی معماری ایرانی، اسلامی (سیمای دیروز چشم‌انداز فردا). شیراز.
- زندیه، مهدی، و ندا عرب‌سلغار. ۱۳۹۱. نظام الگویی باغ‌تخت شیراز با تکیه بر بازآفرینی تصویر باغ. باغ نظر ۹ (۳۳): ۱۱ - ۲۰.
- سامی، علی. ۱۳۶۳. شیراز شهر جاویدان. شیراز: لوکس.
- شعله، مهسا. ۱۳۸۵. دروازه‌های قدیم در خاطره جمعی شهر معاصر: ریشه‌یابی رشته‌یابی خاطره‌ای. هنرهای زیبا، ش. ۲۷: ۱۷-۲۶.
- صانع، منصور. ۱۳۸۰. به یاد شیراز: عکس‌های شیراز قدیم. تهران.
- صانع، منصور. ۱۳۹۰. شیراز کودکی ما: عکس‌های شیراز قدیم. تهران.
- عرب‌سلغار، ندا. ۱۳۹۴. باغ به‌مثابه نهاد توسعه شهر: توسعه باغ‌محور شهر تاریخی شیراز. منظر ۷ (۳۳): ۸۹-۸۲.
- عسرتی، پرستو، دنا عسرتی، و محمدکاظم نمازی. ۱۳۹۲. واکاوی نقش خیابان چهارباغ به‌مثابه الگویی برای توسعه پایدار شهری؛ مقایسه اصفهان و شیراز در دوره صفوی. همایش ملی معماری پایدار و توسعه شهری. بوکان.
- فرانکلین، ویلیام. ۱۷۹۰. مشاهدات سفر از بنگال به ایران. ترجمه محسن جاویدان. ۱۳۵۸. تهران: بنیاد فرهنگ و هنر ایران.
- فرصت شیرازی، میرزا محمدنصیر. ۱۳۵۲. آثار عجم. به اهتمام عبدالله طهرانی، چاپ سنگی. بمبئی: مطبعه نادری.

مطالعات ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۲۷ - بهار و تابستان ۱۴۰۴

- فیضی، محسن، و علی اسدپور. ۱۳۹۲. تحلیل منظر کلان تاریخی شیراز براساس ترسیم‌های جهانگردان خارجی. *باغ نظر* ۱۰ (۲۴): ۱۲-۳.
- فیگوئرا، دن گارسیا د سیلوا. ۱۶۶۷. *سفرنامه دن گارسیا د سیلوا فیگوئرا سفیر اسپانیا در دربار شاه‌عباس اول*. ترجمه غلامرضا سمیعی. ۱۳۶۳. تهران: نو.
- قربانی، منا، و امیرحسین حکمت‌نیا. ۱۴۰۱. بناهای حکومتی دوره زندیه در شیراز و کاربری آن‌ها تا روزگار پهلوی. *پژوهش در هنر و علوم انسانی* ۷ (۶): ۳۵-۴۶.
- قلی‌نژاد پیربازاری، علیرضا، و داوید کرتمنجیان. ۱۳۹۹. شناسایی ساختار محلات و ارزش‌های کالبدی مرکز شهر تاریخی شیراز پیش از اسلام تا دوره قاجاریه. *اثر* ۴۱ (۲): ۲۱۶-۲۳۹.
- گروت، لیندا، و دیوید وانگ. ۲۰۱۳. *روش‌های تحقیق در معماری*. ترجمه علیرضا عینی‌فر. ۱۳۸۵. تهران: دانشگاه تهران.
- گلستانی، سعید، و سمیه شریف‌زاده. ۱۳۹۰. کنکاشی در ویژگی‌های خیابان صفوی. *باغ نظر* ۸ (۱۷): ۶۸-۵۹.
- مستوفی قزوینی، حمدالله بن ابی‌بکر محمد بن نصر. ۱۳۸۱. *نزهة القلوب*. به کوشش سید محمد دبیرسیاقی. قزوین: حدیث امروز.
- مقدسی، شمس‌الدین ابوعبدالله محمد بن احمد. ۱۳۶۱. *احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم*. ترجمه علینقی منزوی. جلد ۲. تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- موریه، جیمز. ۱۸۱۸. *سفرنامه جیمز موریه*. ترجمه ابوالقاسم سری. ۱۳۸۵. تهران: توس.
- مهریار، محمد، شامیل فتح‌الله‌یف، فرهاد فخاری‌تهرانی، و بهرام قدیری. ۱۳۷۸. *اسناد تصویری شهرهای تاریخی ایرانی دوره قاجار*. تهران: دانشگاه شهید بهشتی و سازمان میراث فرهنگی کشور.
- نجارنجفی، الناز، و طناز لطیفیان اصفهانی. ۱۳۹۲. ارتباط ساختار شهر تاریخی شیراز با شبکه آب: مطالعه موردی: نهر قنات خیرات در سده‌های هفتم تا چهاردهم. *صفه* ۲۳ (۱): ۱۰۵-۱۱۸.
- نوایی، عبدالحسین. ۱۳۴۸. *کریم‌خان زند*. تهران: کتابخانه ابن‌سینا.
- Asadpour, A. 2024. RE - discovering the original form and function of shiraz toopkhaneh square by historical documents and existing evidence. *International Journal of Architecture and Urban Development* 1(14): 95-110.
- Balilan Asl, L., M. Nouri, and D. Sattarzadeh. 2014. Investigating the spatial organization and structure of Iranian cities till mid Qajar era and presenting pattern of traditional structure of cities in this era. *Armanshahr Architecture & Urban Development* 7(12): 81105-.
- رزفا کالکشن. ۱۴۰۳. *محتوای تصویری و عکس‌های تاریخی شیراز*. صفحه اینستاگرام. قابل دسترس در: <https://www.instagram.com/rezfa.collection> تاریخ بازدید: سال ۱۴۰۲ [۱].

■ Exploring the Spatial Position of Bāghshāh Gate in the Historical and Contemporary Urban Fabric of Shiraz

Parisa Bahadori

M. A. Student in Urban Design, Faculty of Art and Architecture, Shiraz University

Sahand Lotfi

Associate Professor, Faculty of Art and Architecture, Shiraz University

Mahsa Sholeh

Associate Professor, Faculty of Art and Architecture, Shiraz University

Alireza Sadeghi

Associate Professor, Faculty of Art and Architecture, Shiraz University

Bāghshāh Gate, as one of the prominent symbolic elements within the historical urban fabric of Shiraz, has been referenced in numerous textual and visual historical sources. However, due to the physical destruction of the structure, the lack of tangible field evidence, and ambiguities in the historical records, its precise location remains uncertain. This research aims to identify and reinterpret the spatial position of this gate within the historical and contemporary urban context of Shiraz, thereby reconstructing a lost component of the city's spatial memory. The study employs a qualitative methodology, integrating interdisciplinary approaches such as documentary analysis, historical semiotics, intertextual reading, and spatial correlation. Data were collected from diverse sources, including travelogues, historical maps, archival photographs, and descriptive texts. Through comparative and content-based analysis of these sources, organized around shared temporal axes and overlapping spatial themes, the study seeks to discern recurring patterns, semantic discontinuities, and zones of interpretative ambiguity to arrive at an evidence-based localization of the gate. Findings reveal that Dehnādi Street lay outside the historic city walls, and the approximate position of Bāghshāh Gate was located between Dehnādi Street and the Municipality Square. Moreover, the georeferenced analysis of the 1923 map (1302 AH Solar Hijri) revealed inconsistencies between the gate's mapped location and its placement as inferred from visual documentation. This discrepancy underscores the greater reliability of archival imagery over the hand-drawn, low-precision cartography of that era. Based on these comparative analyses, a revised version of the 1923 map has been produced, offering a more accurate, evidence-based representation of the gate's surroundings. By recovering the spatial identity of a lost architectural element in Shiraz's historical landscape, this research not only reinforces the city's historical memory but also provides a documented foundation for future studies on regeneration in historic urban areas and the reinterpretation of Shiraz's spatial organization. It further offers insights for informed policymaking in urban heritage conservation.

Keywords: Bāghshāh Gate; Historical Shiraz; Spatial Reinterpretation; Historical Memory; Documentary and Comparative Analysis.